

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)

Moraal, E.M.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Moraal, E. M. (2013). *'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 5: ‘De krankzinnigheid ten top gevoerd’: kampingezetenen over daders en omstanders

5.1. DADERS, OMSTANDERS EN SLACHTOFFERS

Op 17 april 1945 begint de vijf dagen daarvoor bevrijde Sally Meijer een verslag over zijn verblijf in Westerbork. Hij is nog vol van de emoties. ‘Het geluksgevoel eindelijk werkelijk uit de handen der Moffen te zijn’ is ‘onbeschrijflijk.’¹¹⁹⁵ Een pagina later probeert hij voor zijn lezers – zijn kinderen – het wezen van het doorgangskamp te doorgronden. ‘En onze gedachten zullen dan vaak vertoeven bij dit met tranen gedrenkte stukje grond, waar weliswaar nimmer iemand werd mishandeld, maar waar vele tienduizenden dagelijks in angstige spanning hebben verkeerd tot ook voor hen het tragische ogenblik was aangebroken om de reis naar het Oosten te moeten aanvaarden.’ Sally spreekt vervolgens de vurige hoop uit dat ‘velen mogen terugkeren.’¹¹⁹⁶

Westerbork was een kamp waar men over het algemeen niet werd geslagen, waar, zo leek het haast, niet Duitsers, maar bovenal joden de dienst uitmaakten, en waar bovendien nog volop contact was met de (plaatselijke) bevolking. Tezelfdertijd werd men er wel zonder pardon opgesloten en verliet men in goederenwagons het eigen land om – zo zou later blijken – in het oosten en masse te worden vermoord.

In één van haar dagboekbrieven beschrijft Mirjam Bolle ontsteld hoe kampcommandant Albert Konrad Gemmeker in de zomer van 1943 middels een commissie een reorganisatie van het kamp voorstelde. ‘Zo komt er een café met strijkje, een bioscoop, een dansleraar!’ schrijft zij, overigens net nadat zij het absurde systeem van ‘lijsten van gesperrden’ aan haar verloofde had proberen uit te leggen. Voor haar was dit ‘de krankzinnigheid ten top gevoerd.’¹¹⁹⁷ Shmu’el Hacoen herinnert zich Westerbork niet als een kamp waar veel geweld werd gebruikt. Althans, niet volgens het stereotype beeld. Want ‘het menselijk zeer en leed is onmeetbaar, maar ik meen dat de pijn daar in Westerbork vormen aannam, die alles wat er op dit gebied vermeld is ver achter zich laten.’¹¹⁹⁸ Voor Lex van Weren was Westerbork draaglijk in het licht van latere kampen, maar dit betrof wel kennis achteraf. Anderen kunnen het heel anders hebben beleefd. ‘Die tegenstrijdigheid in verhalen

¹¹⁹⁵ Sally Meijer, verslag van 17 april 1945, verzonden in brieven aan zijn kinderen, HCKW, RA 1693, 8.

¹¹⁹⁶ Ibid., 9.

¹¹⁹⁷ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 162-163, dagboekantekening van 23 juli 1943.

¹¹⁹⁸ Hacoen, *Zwijgende stenen*, 223-224.

over kampen en gebeurtenissen die ermee verband houden, maakt het voor het grote publiek zo moeilijk alles te begrijpen.¹¹⁹⁹

Deze tegenstrijdigheid maakte het niet alleen voor het grote publiek moeilijk ‘alles te begrijpen.’ In dit hoofdstuk staat het beeld dat slachtoffers van daders en omstanders hadden centraal. Hoe schreven de kampingezetenen over hun ervaringen in de oorlog? Hoe herinnerden zij daders en omstanders daarna, toen de onmiddellijke dreiging voorbij was, en de verwerking begon? Ik ga uit van de driedeling in daders, slachtoffers en omstanders, zoals die door Michael Marrus is geïntroduceerd en na verschijning van Raul Hilbergs *Perpetrators, Victims, Bystanders* gemeengoed is geworden.¹²⁰⁰ Zoals in de inleiding besproken zie ook ik deze driedeling niet als statisch; het is vooral een analytisch instrument om de veelvormige groepen van mensen te ordenen.¹²⁰¹ In dit hoofdstuk gaat het ook om de beschrijvingen die de auteurs in de verschillende egodocumenten geven van wat zij onder daders en omstanders verstaan. Verandert het beeld van deze groepen in de loop der tijd? Worden dezelfde mensen in en na de oorlog als daders en omstanders gezien? Hoe schrijft men over de (verzets)acties die men wel of niet tegen de daders kon ondernemen? En wat kan hieruit over (de zelfbeelden van) de auteurs worden afgeleid? Ik begin met een reconstructie van de Duitse aanwezigheid in Westerbork waartegen vervolgens de beleving en herinnering kunnen worden afgezet.

5.2. DADERS

5.2.1. Duitsers in kamp Westerbork

Vanaf 1 juli 1942 viel kamp Westerbork niet langer onder het ministerie van justitie. Het nieuwe *Polizeiliches Durchgangslager* werd onder de verantwoordelijkheid van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdSD)* in Den Haag gesteld.¹²⁰²

¹¹⁹⁹ Walda, Van Weren, *Trompetist in Auschwitz*, 33.

¹²⁰⁰ Marrus, *The Holocaust in History*, 1987, Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders, the Jewish Catastrophe, 1933-1945*, 1992.

¹²⁰¹ Zie hoofdstuk twee ‘Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen’, paragraaf 2.3.3. Slachtoffers, daders en omstanders, 43-50, over deze driedeling en de voor- en nadelen van het gebruik ervan in historisch onderzoek.

¹²⁰² Om precies te zijn ressorteerde het *Judendurchgangslager* onder *IV B 4*, waar ook de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* (het bureau waar alle Nederlandse joden geregistreerd stonden en die volgens aanwijzingen van IVB\$ de deportatie en vrijstellingen daarvan organiseerde) in Amsterdam onder viel. Van der Leeuw, Giltay Veth, *Het Weinreb rapport I*, 117-118.

Kampcommandant werd *SS-Sturmabführer und Regierungsrat* Dr. Erich Deppner, de marechaussees werden vanaf toen door de Tweede Compagnie van het *SS-Wachbataillon Nord-West* in de (buiten-)bewaking ondersteund.¹²⁰³ Enkele hogere Sipo- en SDfunctionarissen, onder wie de commandant, betrokken de paar villa's naast het kamp.¹²⁰⁴ De rest vond onderdak in een oud werkverschaffingskamp niet ver van Westerbork, het zogenaamde *Heidelager*.¹²⁰⁵

Over het precieze aantal Sipo- en SD-ers (inclusief kampleiding, exclusief het *SS-Wachbataillon*) dat in Westerbork was gestationeerd bestaat tot op de dag van vandaag geen duidelijkheid. Historicus Frank van Riet maakt uit zijn nog lopende onderzoek naar de bewaking van het *Durchgangslager* op dat het aantal permanent aanwezige Sipo- en SD'ers nooit boven de vijftien heeft gelegen. Het ging hier om de kampleiding en enkele SS'ers die aan het front gewond waren geraakt en in het kamp werden geplaatst, waar zij onder andere belast waren met het verzorgen van exercities voor strafgevallenen en gevangenen.¹²⁰⁶ Enkele Duitse vrouwen deden daarnaast ondersteunend werk – secretaressewerk – op de administratie.¹²⁰⁷ Westerbork kende naast Deppner nog twee commandanten: *SS-Obersturmführer* Josef Hugo Dischner volgde Deppner na enkele maanden op en werd vervolgens op zijn beurt afgelost door Westerborks definitieve commandant *SS-*

¹²⁰³ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 295, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 689-691.

¹²⁰⁴ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 699.

¹²⁰⁵ *Ibid.*, 701.

¹²⁰⁶ Met dank aan Frank van Riet die eerder promoveerde op onderzoek naar de Rotterdamse politie in oorlogstijd. Frank van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, proefshrift UvA, (Zaltbommel: Aprilis 2008). Zie over SS'ers verklaringen van Hendrik van Dam en A.K., Nationaal Archief (NA), Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), 70145/BG 3024, Gemmeker, over het aantal SS'ers in Westerbork. De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 700, over de onbekendheid van het precieze aantal SS'ers in Westerbork, Mulder, Abuys, *Een gat in het prikkeldraad*, 10, spreekt van enkele tientallen. Een net naoorlogs rapport over de SS' en SD'ers die in Westerbork (in totaal) werkten, komt eveneens uit op enkele tientallen (ongeveer 23 namen worden genoemd). 'Report regarding SS- and SD- people who worked in camp Westerbork', 14 april 1945. NIOD, 250i, inv.nr. 50. Werner Stertzenbach stelde in de oorlog een lijst van in totaal ongeveer 40 namen op, waaronder ook bezoekende SS-functionarissen uit Amsterdam en leden van de roofbank Lippman Rosenthal. Werner Stertzenbach, 'Westerbork', NIOD, 250i, inv.nr. 494, 11-13.

¹²⁰⁷ Frau Hassel, of Elizabeth Helena Hassel-Mullender, Gemmeker's maitresse, wordt bijvoorbeeld genoemd door Presser, *Ondergang, tweede helft*, 331-332 en de Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 699. Vergelijk 'Report regarding SS- and SD- people who worked in camp Westerbork', 14 april 1945, NIOD, 250i, inv.nr. 50. Verder paragraaf 5.2.4. Frau Hassel en Fräulein Slotke.

Obersturmführer Alfred Konrad Gemmeker, die op 12 oktober 1942 naar het kamp kwam.¹²⁰⁸ Af en toe kwamen hooggeplaatste Sipo- en SD-functionarissen uit Den Haag en Amsterdam naar het kamp, zoals Ferdinand aus der Fünten van de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*, ter controle, maar soms, getuige het beruchte *Julfest* en de revues, ook om zich te vermaken. Verschillende ondergeschikten van het Duitse bezettingsbestuur werden naar Westerbork gestuurd, zoals Gertrud Slotke vanwege haar rol bij de registratie voor de uitwisselingstransporten naar Bergen Belsen.¹²⁰⁹ Op de *Kommandantur*, buiten het prikkeldraad tegenover de villa van de kampcommandant, werd het dagelijkse – meest administratieve – werk verricht. De Duitse leiding vertoonde zich niet vaak in het kamp, dat immers gedwongen werd geleid door joden zelf; het vaakst vertoonde men zich nog bij het transport.¹²¹⁰

Het *SS-Wachbataillon* – 70 à 80 man sterk – vertrok echter in maart 1943 naar Den Haag, waarna de marechaussees de taken daarvan in de (buiten)bewaking overnamen.¹²¹¹ Prikkeldraad, een gracht, afsluiting van de barakken 's nachts, vooral ook dreiging met transport bij ontvluchting en de aanwezigheid van marechaussees (in juli 1942 ging de eenheid van 15 naar 35 manschappen) werden voldoende geacht te zijn.¹²¹² Deze in paragraaf

¹²⁰⁸ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 326-327, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 691. Inspecteur Bohrmann overbrugde de paar dagen tussen Dischner en Gemmeker.

¹²⁰⁹ Frau Gertrud Slotke was een *Polizeiangestellte* in het *Judenreferat des Befehlshabers der Sicherheitspolizei* onder Zöpf. Johannes Houwink ten Cate, 'De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar', inaugurele rede UvA, (Amsterdam Vossiuspers UvA 2003) 15. Om precies te zijn was zij 'Sachbearbeiterin für Rückstellungen', aldus Van der Leeuw, Giltay Veth, *Het Weinreb-rapport I*, 117.

¹²¹⁰ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 325, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 700-701, Mulder, Abuys, *Een gat in het prikkeldraad*, 10.

¹²¹¹ N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland, documenten uit SS-archieven 1935-1945*, ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1976) 373, over de tweede compagnie van het *Wachbataillon West* dat vermoedelijk in Westerbork gestationeerd is geweest, vergelijk 623. Vergelijk de Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 691. Volgens een schrijven van de gewestcommandant van de marechaussee Groningen van 1 oktober 1942 was de omvang van het detachement 70 à 80 man, NA, Ministerie van Justitie, Directoraat Generaal van Politie (DGvP), 262. Frank van Riet meent ook dat de buitenbewaking na het vertrek van het SS-bataljon grotendeels kwam te vervallen op enkele patrouilles van marechaussees in de nachtelijke uren na.

¹²¹² De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 701, Mulder, Abuys, *Een gat in het prikkeldraad*, 69, over de marechaussees. De marechaussees waren eerst korte tijd in een barak in het kamp gelegerd. Al snel kwamen zij in het *Heidelager* terecht. Mulder, Abuys, *Een gat in het prikkeldraad*, 70. In een schrijven van de afdelingscommandant d.d. 22 juli 1942, staat de verandering in omvang vermeld. NA, Ministerie van Justitie, DGvP, 262. Op 25 april 1944, wederom volgens een schrijven van dezelfde datum van de

3.1 te bespreken bewakingsdienst – ondersteund in het kamp zelf door de joodse ordedienst (OD) – werd op haar beurt in de zomer van 1944 vervangen door een Politiebataljon uit Amsterdam, de zogenaamde Schalkhaarders.¹²¹³ Eind 1944 kwam er opnieuw Duitse bewaking toen het bataljon werd vervangen door een eenheid van de Duitse grenspolitie: een *Zollgrenzschutz Fortbildungskompanie*, die tot 10 april 1945 in Westerbork bleef.¹²¹⁴ In die laatste periode van het kamp kwamen vaker SD'ers en leden van andere Duits-militaire en ambtelijke diensten naar het kamp, maar zij hielden zich niet bezig met interne zaken, noch met de bewaking van het kamp. De begeleiding van transporten naar Westerbork vond soms plaats door de *Ordnungspolizei*, meestal werden de transporten door Nederlandse politie en marechaussees bewaakt. De vertrekkende transporten werden altijd begeleid en bewaakt door de *Grünen*, zoals de *Ordnungspolizei* wel werd genoemd vanwege het groene uniform.¹²¹⁵

Hoe traden deze kampcommandanten en andere Duitsers in Westerbork op? De enkele tientallen aanwezige Duitsers waren weinig zichtbaar te midden van de duizenden kampingezetenen. En hoewel soms met harde hand bij transporten, strafexercities en in willekeurige incidenten werd opgetreden, was het gebruik van geweld (relatief) zeldzaam. De Jong beschrijft een 'incident' waarbij een SS'er tijdens één van de eerste transporten een jood

(afdelings)commandant, waren zestig marechaussees met de bewaking belast, NA, Ministerie van Justitie, DGvP, 474.

¹²¹³ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 701. Schalkhaarders waren een Nederlandse politie-eenheid speciaal bestemd om de Duitse *Ordnungspolizei* te ondersteunen bij het doorvoeren van de Duitse repressie in Nederland. De manschappen waren daartoe (in de loop van de bezetting steeds meer tegen hun zin in) opgeleid in een speciale eenheid, het 'Politie-Opleidings-Bataljon', in Schalkhaar gevestigd. Zie ook Jan Kelder, *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit*, proefschrift Leiden, (Utrecht: Veen 1990) en Cyrille Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, (Amsterdam: Boom 2007) 116, over de (re)organisatie van de politieopleiding in Schalkhaar in het kader van de ideologische nazificering van de Nederlandse politie in oorlogstijd, 116-122 over de wijzen waarop Rauter deze nazificering probeerde door te voeren, die volgens Fijnaut, zeker niet als over 'de hele linie als geslaagd kon worden beschouwd', 124.

¹²¹⁴ Bial, dagboekantekening van 19 september 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4513. Het rommelde al langer en er was sprake van verzet in het bataljon, wat samenhang met het naderende einde van de oorlog. Hans Bial schrijft op 19 september in zijn dagboek dat er op dat moment waarschijnlijk negen zijn gevlucht. 'Ostuf fährt mit ein paar Mann ins Heidelager und erklärt der Belegschaft 12 Minuten vor 8, dass sie sich bis 8 zu entscheiden hätte, ob sie in die Deutsche Ordnungspolizei eintreten und den Eid auf den Führer leisten wolle. Das tun 12 Mann, alle anderen werden entwaffnet und kurz darauf auf plötzlich erschienenen Autobussen angeblich nach Assen gebracht. Nachts sollen 37 S.D.'er angekommen sein, vormittags sehe ich in einem Polizei-Lastauto weitere kommen.' Voor vertrek zie Aad van As, eerste stuk 'Dagboek', 'Besluit 9 september 1946', NIOD, 250i, inv.nr. 495, dagboek en verslagen.

¹²¹⁵ Herzberg, *Kroniek*, 275-276, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 724.

doodschoot.¹²¹⁶ In deze eerste periode, en met name onder Dischners leiding, werd het meest hardhandig opgetreden.¹²¹⁷ Eén van de redenen voor de vervanging van Dischner door Gemmeker betrof juist het te hardhandig optreden tijdens de 3-oktober transporten dat voor enorme chaos in het kamp zorgde. Gemmeker zou expliciet zijn opgedragen om de transporten zo rustig mogelijk te doen verlopen.¹²¹⁸ Een belangrijk afschrikmiddel was plaatsing in de s-barak bij verzet. Een andere strafmaatregel hield in dat voor iedere ontsnapte persoon 10 anderen op transport werden gesteld. Fysiek geweld was hierdoor bijna niet nodig.¹²¹⁹ Deze strafmaatregelen zijn natuurlijk wel als psychologisch geweld te beschouwen, iets dat, zoals zal blijken, zeker niet minder zwaar was dan fysiek geweld. Hoe wordt over de Duitsers in Westerbork geschreven?

5.2.2. Een 'goed' kamp

‘Wij beschouwen het hier als een groot concentratiekamp zonder slaag’, schrijft Dien Levie aan familie, een paar maanden nadat zij, haar man en zoontje in Westerbork waren geïnterneerd.¹²²⁰ ‘Echter ieder die zich in Westerbork behoorlijk gedraagt, heeft geen reden meer voor persoonlijke angst’, meent ook Willem Willing in zijn dagboek.¹²²¹ ‘In het algemeen’ was de behandeling ‘behoorlijk’, schrijft Josef Weisz in 1945, terwijl Rob Cohen

¹²¹⁶ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 695-696.

¹²¹⁷ *Ibid.*, 691, 697-698, over Dischners gewelddadige optreden rondom de oktoberdagen in 1942, toen de leeggehaalde werkkampen Westerbork binnenstroomden. Ook marechausees traden toen soms met geweld op.

¹²¹⁸ Harster zou Gemmeker opdracht hebben gegeven geen geweld te gebruiken. NA, CABR 70145/BG 3024, verklaring Gemmeker. Af en toe schoot Gemmeker uit zijn slof. Bijvoorbeeld Van den Bergh, *Deportaties*, 31. Bij transporten werden mensen ook wel opgejaagd, soms geslagen, of in de trein geduwd.

¹²¹⁹ ‘Lagerbefehl 5’, 11 februari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 105, over ontvluchtingen en represaillemaatregelen.

¹²²⁰ Brief van Dien Levie van 19 december 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891. Vergelijk brief van Alice van Cleeff-van Praag van 4 juni 1943, HCKW, DO 918, inv.nr. 8816-04: ‘Maar het leven lijkt mij hier dragelijk te zijn’, en brief van Louis Coster van 13 oktober 1944, HCKW, RA 1631: ‘Alles is hier heel behoorlijk.’

¹²²¹ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 33. Vergelijk Italic, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italic*, 412, dagboekaantekening van 17 oktober 1943, waar hij opmerkt hoe in Westerbork iedereen, ‘afgezien van zijn werk, met rust gelaten’ wordt. ‘Er zijn geen speciale kwellingen. Men ziet de schaarse militairen haast nooit.’ En ‘Skizze über meinen bisherigen Aufenthalt in Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 493: ‘Im allgemeinen aber werden die Juden ordentlich behandelt’ en Anoniem, ‘Bericht betreffende Westerbork’, 1944, HCKW, DO 471, inv.nr. 5621-1: ‘De behandeling gaf over het algemeen geen aanleiding tot klachten.’

zich zestig jaar later herinnert: ‘Westerbork was een goed kamp, dat men gemakkelijk kon overleven.’¹²²²

‘Hoe kwam het dat Westerbork zulk een betrekkelijk ‘goed’ kamp was?’ vraagt Hans Ottenstein zich af.¹²²³ Ottenstein gebruikte de aanhalingstekens niet zonder reden. Misschien vormen deze aanhalingstekens wel de crux van wat in de volgende pagina’s over de beleving van en herinnering aan daders beschreven zal worden. Westerbork was ‘goed’ en niet ‘goed’ tegelijk. In Westerbork zag je de daders niet vaak en werd weinig geweld gebruikt, maar tegelijkertijd werd je wel iedere dag geconfronteerd met wat de daders jou en je naasten aandeden; namelijk de slechte omstandigheden waarin je moest leven, en vooral het gedwongen transport naar een plek waarvan niemand wist wat er zou gebeuren. Het ‘positieve’ oordeel van deze auteurs is een relatief oordeel.

In brieven en dagboeken is de ‘behoorlijke’ behandeling in eerste instantie vooral een opluchting; men had erger verwacht, niet in de laatste plaats vanwege de vreselijke berichten uit Mauthausen, waar een paar honderd joden die na de Februaristaking als vergeldingsactie waren opgepakt, het er niet levend vanaf hadden gebracht.¹²²⁴ Een ‘goede’ behandeling gaf bovendien hoop op uitstel van transport, misschien zelfs wel afstel, en aan die hoop kon men zich vastklampen. In memoires wordt de ‘correcte’ behandeling – in de woorden van Lex van Weren¹²²⁵ – in Westerbork vaak vergeleken met de situatie in andere kampen, waarvan er niet één minder erg was dan het doorgangskamp op de Drentse hei. Rebecca Brommet schrijft

¹²²² Weisz, verslag, HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-1, 5, Cohen, *Niet klein gekregen*, 106. Vergelijk Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 17 over dat er niet geslagen werd, Johanna Schroot-Polak, ‘Mijn herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt’, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-01, ‘Maar gelukkig was Westerbork geen gruwelkamp.’

¹²²³ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 98-99.

¹²²⁴ Presser, *Ondergang, tweede helft.*, 86-94. Over Mauthausen: Henny E. Dominicus, *Mauthausen. Een gedenkboek*, (Amsterdam: Stichting Vriendenkring Mauthausen 1995; 2^e en herziene druk 1999) en Ivar Teeuw, *Mauthausen: one atrocity, different worlds*, Thesis Holocaust and Genocide Studies, (Universiteit van Amsterdam: z.u. 2012). In andere kampen in Nederland werden joden ook gewelddadiger behandeld. In Vught bijvoorbeeld werden de joodse gevangenen in toenemende mate gewelddadiger dan in Westerbork behandeld, ondanks het feit dat ook daar de SS weinig zichtbaar was. Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten*, 135-141, 365: ‘Ondanks de zeer beperkte aanwezigheid van de SS was haar macht over de gevangenen in het joodse kamp verreweg het grootst.’ (...) Volgens Meeuweoord speelde het raciale karakter van de internering een belangrijke rol. ‘Dit werd versterkt door speciaal op joodse gevangenen gerichte treiterijen en geweldplegingen. Op deze manier waren de joodse gevangenen vrijwel volledig overgeleverd aan de grillen van de SS.’

¹²²⁵ Walda, Van Weren, *Trompettist in Auschwitz*, 36, 38, ‘Er werd niet geslagen. De SS zag je praktisch niet. (...) Alles ging zeer correct, zonder schoppen of slaan.’

vlak na de oorlog hoe ze wilde dat ze daar de hele oorlog had doorgebracht, terwijl Jetta Leget-Lezer schrijft ‘we mopperden en vonden natuurlijk alles even beroerd, maar wat ik in Polen en Duitsland meemaakte, deed me Westerbork als een paradijs zien.’¹²²⁶

Dien Levie noemde Westerbork een concentratiekamp zonder slaag, tegelijkertijd hebben haar brieven een zeer angstige ondertoon, die zij soms expliciet maakt: ‘Ik [kan EM] alles nog niet begrijpen, het is net een boze droom.’ Telkens uit ze de hoop ‘dat we nog hier blijven.’¹²²⁷ Gabriel Italie schrijft in zijn dagboek hoe er weliswaar geen speciale kwellingen waren in het kamp, ‘maar dat weegt allemaal niet op tegen de narigheid’, waarna hij het gebrek aan privacy, de lange werktijden, de vuiligheid, en natuurlijk de angst voor het transport aanhaalt.¹²²⁸ Bob Cahen beschouwde zijn brief als een expliciete waarschuwing aan diegenen die nog niet opgepakt waren, terwijl Etty Hillesums bekende indringende transportbeschrijving een ondergronds leven leidde.¹²²⁹

Transporten staan centraal in de egodocumenten. Vaak beschrijven auteurs, naast het eigen transport, transporten die erger waren dan ‘gewoon.’ ‘Then came the atrocious and gruesome deportation of the inmates of the Apeldoornsche Bosch, the world’s largest Jewish insane asylum’, schrijft Herbert Kruskal in zijn naoorlogse verslag.¹²³⁰ Fred Schwarz noemt

¹²²⁶ Brief van Rebecca Brommet aan haar broer in Amerika van 4 september 1945, HCKW, RA 1446. Leget-Lezer, ‘Verhaal Netty’, HCKW, DO 828, inv.nr. 8596-01, 1.

¹²²⁷ Brief van Dien Levie van 20 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

¹²²⁸ Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 412-413, dagboek aantekening van 17 oktober 1943.

¹²²⁹ Cahen, *Ergens in Nederland, Brief uit kamp Westerbork, 1 november 1942*, Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 616-629, ‘Aan twee zusters in Den Haag’, eind december 1942 en 686-698, aan Han Wegerif en anderen, 24 augustus 1943, beiden ook illegaal gepubliceerd in de oorlog, oorspronkelijk onder de schuilnaam Johannes Baptiste van der Pluym. Johannes Baptiste van der Pluym, *Drie brieven van den kunstschilder Johannes Baptiste van der Pluym (1843-1912)*, uitg. en van een toelichting voorzien door A.C.G. Botterman-v.d. Pluym (pseudoniem van David Koning), (Apeldoorn: Die Raeksche 1917; eigenlijk Haarlem: "De Vrije Katheder" en "De Patriot", 1944). Etty Hillesum, *Twee brieven uit Westerbork*, bezorgd door en met inleiding van David Koning (Den Haag: Bakker 1962).

¹²³⁰ Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 10. Zie ook Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 51-52, over hoe dit gesticht werd ‘leeggehaald’ en hoe alle zieken ‘op een beestachtige manier’ verdwenen samen met de verplegers die hen begeleidden. Bij Ottenstein is het onderdeel van een tijdlijn, Zie ook Hacohe, *Zwijgende stenen*, 258, en Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 129-131. Het transport ging overigens direct naar Auschwitz en stopte niet in Westerbork, maar nieuws sijpelde wel door, omdat OD-ers moesten helpen bij de ontruiming en daarna bij het opruimen. Zodoende wordt het in de beleving van de auteurs wel bij Westerbork getrokken, zoals heel duidelijk is bij Alexander Roseboom. ‘Hoe is het toch mogelijk, dat er nog steeds Nederlanders denken, dat die twee uit Breda vrij moeten komen. Deze mensen

het bekende ‘ziekenhuistransport’ van 8 februari 1944, toen honderden zieken plots hun bescherming kwijtraakten en op transport werden gesteld, ‘een zwarte dag in de geschiedenis van Westerbork.’¹²³¹ Kindertransporten worden eveneens vaker beschreven, zoals door Clara Asscher-Pinkhof die zich herinnert hoe zij als oppasser in het weeshuis kindertjes ‘transportklaar’ moest maken.¹²³² Paul Siegel beschrijft hoe op 7 juni 1943 ‘een uitzonderlijk tragische groep van moeders met hun kinderen’ in Westerbork arriveerde; het betrof een onverwacht transport uit Vught waarvan de vrouwen zonder hun mannen waren weggevoerd.¹²³³ Geweld en inhumane incidenten bij deze en andere transporten worden regelmatig vermeld. ‘So was the “humane” approach of the Nazis in handling the deportation to the destruction camps!’ schrijft Philip Dwinger. Deze uitspraak volgt nadat hij had beschreven hoe een moeder na de geboorte van de baby alsnog op transport werd gestuurd.¹²³⁴ Eline Hoekstra-Dresden beschrijft hoe een man die recht voor zijn vrouw dood neerviel, niet verhinderen kon dat de vrouw gewoon de wagon werd ingeschopt.¹²³⁵ Mirjam Bolle beschrijft een soortgelijk geval van een vrouw die een miskraam kreeg, terwijl haar man weg moest; ze koos ervoor met hem mee te gaan.¹²³⁶

zouden wel anders spreken, wanneer zij uit Westerbork vertrekkende transporten van zieken- en bejaarden, of het zwakzinnigen gesticht “Het Apeldoornse Bos”, hadden gezien.’ Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469,19.

¹²³¹ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 163. Zie ook Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 19, ziekenhuistransport, ‘Bed-stricken, crippled, feverish invalids were shuffled off to the cattle cars’, Polak, Soep, *Tussen de barakken*, 99, over dit transport, waaruit Ina die ziek was ternauwernood kon worden gered, Mechanicus, *In dépôt*, 273-274, aantekening van 8 februari 1944.

¹²³² Pinkhof, *Danseres zonder benen*, 198-199.

¹²³³ Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 111. Zie ook Van de Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 112, waar hij dit transport uitgebreid beschrijft als voorbeeld van wat de Duitsers de joden aandeden, en Sterk/Stertzenbach, ‘Die Zustände in Lager Westerbork’, HCKW, RA 1707, 6, over dit transport. Vergelijk ook Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 62, over een binnenkomend transport met geestelijk gehandicapte kinderen.

¹²³⁴ Philip Dwinger, ‘I remember’, HCKW, DO 943, inv.nr. 9056, 62.

¹²³⁵ Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 64-67.

¹²³⁶ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 172, dagboekantekening van 2 september 1943. Vergelijk Bloch, ‘Momenten’, HCKW, DO 190, inv.nr. 3270, 16, over hoe zijn zeven maanden zwangere vrouw mee moest, Sterk/Stertzenbach, ‘Die Zustände’, HCKW, RA 1707, 1-2, over een 10-jarige jongen met tuberculose die met zijn ouders meeging, maar onderweg stierf en naar buiten werd gegooid. Zijn lijk werd later gevonden. Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469,19 over mensen de trein in duwen en sleuren.

De ‘positieve’ oordelen worden meestal direct gevolgd door uitspraken over wat er wél erg was aan Westerbork, allereerst het transport, maar ook het mensonwaardige barakkenleven, de strijd om het bestaan en de corruptie in het kamp. Wanneer een anonieme man in de oorlog schrijft dat bepaalde straffen tot de uitzonderingen behoorden, laat hij daar meteen op volgen: ‘Veel veel erger was, zoals reeds gezegd, de eeuwige angst voor deportatie.’¹²³⁷ ‘Niemand van deze mensen op weg naar de beestenwagens, die hen direct naar de crematoria zouden rijden, heeft kunnen begrijpen, dat het Duits sadisme zo ver zou gaan’, schrijft S. van den Bergh.¹²³⁸ Acties van Duitsers in het kamp worden snel tot acties van *alle* Duitsers gemaakt.

Voor de auteurs was misschien nog wel het ergste van de behandeling van de Duitsers de continue misleiding die zij toepasten om zo makkelijker de medewerking van de slachtoffers te krijgen. Wat hen precies stond te wachten in de kampen in het oosten was weliswaar onzeker, maar de vele misleidende beloften van de Duitsers baarden grote onrust en zorgen. ‘Ik vertrouw zulke verklaringen nooit, ook niet al zou de Duitse zegsman te goeder trouw zijn’, schrijft Gabriel Italie in zijn dagboek. Hij had net gehoord dat de groep Barnevelders, waartoe hij zelf behoorde, tot februari of maart van het volgende jaar (1944) veilig zou zijn.¹²³⁹ En Philip Mechanicus schrijft over het eerder genoemde transport van de van hun mannen gescheiden vrouwen uit Vught: ‘Het wantrouwen overheerste bij menigeen de geestdrift; men had in de praktijk de waarde van het woord van de Duitser leren kennen.’¹²⁴⁰ Na de oorlog geeft de kennis van wat er werkelijk in Polen gebeurde de misleiding van de Duitsers een extra misdadige dimensie. ‘Ze misleidden ons met het onschuldig klinkende woord Arbeitseinsatz en bij velen met succes’, herinnert Elie Cohen

¹²³⁷ ‘Bericht betreffende kamp Westerbork’, HCKW, DO 471, inv.nr. 5621-1, dat het om een man gaat, wordt duidelijk wanneer hij schrijft ‘mijn vrouw’, 3. Vergelijk anoniem egodocument van joodse man uit Rotterdam, NIOD, 250i, 493, XII, die vertelt over de wederwaardigheden van enkele joodse mannen in Westerbork. ‘Was de behandeling naar het lichaam gerekend niet slecht, geestelijk werden hier rake en zware klappen uitgedeeld, zoodanig zelfs dat een lichamelijke mishandeling er voor onder deed.’ Verder Taubes, *The Persecution of Jews in Holland 1940-1944*, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 28, ‘Life in Westerbork was bearable except for the transports’, Hanemann-Kelemen, ‘Amsterdam’, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 9, ‘Das Leben wäre auszuhalten. Nur die Transporte, die jeden Dienstag nach Polen gehen, furchtbar’, Vromen-Snapper, herinneringen, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 7, ‘Ware niet het feit van de wekelijkse transporten geweest, dan zou het in Westerbork wel uit te houden geweest zijn.’

¹²³⁸ Van den Bergh, *Deportaties*, 26.

¹²³⁹ Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 417, dagboekantekening van 19 oktober 1943.

¹²⁴⁰ Mechanicus, *In dépôt*, 33, dagboekantekening van 8 juni 1943.

zich.¹²⁴¹ Werner Bloch schrijft over de ‘trucs en smoesjes’ die de Duitsers gebruikten, Jehudith Ilan-Onderwijzer over de ‘illusie’ die de Duitsers de joden gaven dat het wel mee zou vallen in Nederland.¹²⁴² Jozef Borensztajn schrijft hoe alles volgens een systeem verliep: ‘dat van de systematische misleiding. (...) Iedereen werd om de tuin geleid met geen ander oogmerk dan alle joden weg te voeren naar Auschwitz.’¹²⁴³

Meerdere auteurs schrijven over het (vooropgezette) plan van misleiding dat de Duitsers hanteerden in hun vervolging van de joden. Shmu’el Hacoen heeft het over een ‘opzettelijk schimmenspel’ en E. Stoppelman noemt de Duitse belofte ‘in gezinsverband’ op transport te gaan ‘een van de vele beloften die de Duitsers gegeven hebben, met vooropgezet doel om ze niet te houden.’¹²⁴⁴ Deze misleiding ging hand in hand met een strategie waarin de joden tegen elkaar uitgespeeld werden – het geven van voorrechten aan één groep boven de ander –, welke zelfs zo ver ging dat joden *elkaar* de trein in moesten helpen. ‘Aldus hebben Duitsers de Duitse *Joden* in zekere zin aan zich gebonden, spelen zij deze uit tegen de *Nederlandse Joden*’, noteert Philip Mechanicus in zijn dagboek. Deze kwestie raakt aan het hart van de problemen die er bestonden tussen de Duits-joodse *Alte Kampinsassen* en de Nederlands-joodse nieuwkomers die in het volgende hoofdstuk centraal staan.¹²⁴⁵ Werner Stertzenbach beschrijft vlak na de oorlog ‘het ‘geraffineerde systeem’, waarin Duitsers delegerden en ‘de een tot slaaf de ander tot slavendrijver’ maakte.¹²⁴⁶ Hans Ottenstein noemt dit systeem ‘diabolisch’ en beschrijft hoe het in alle kampen door de Duitsers werd

¹²⁴¹ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 22.

¹²⁴² Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 11, Bloch, ‘Momenten’, HCKW, DO 190, inv.nr. 3270, 17, Bloch, *Confrontatie met het Noodlot*, 49, waar hij één van deze trucs beschrijft; het verplicht schrijven van kaarten in de trein om familieleden thuis het idee te geven dat alles goed was.

¹²⁴³ Borensztajn, *Dagboek*, 37. Zie ook voor ‘misleiding’ van Duitsers onder andere: Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 13, ‘So sind alle Deutsche Versprechen’, Stoppelman, ‘De dood ontsnapt’, NIOD, 250d, inv.nr. 872, 2.

¹²⁴⁴ Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 224, Stoppelman, ‘De dood ontsnapt’, NIOD, 250d, inv.nr. 872, 2. Werner Löwenhardt schrijft hoe zelfs de begeleidende Duitse *Ordnungspolizei* niet wist waar de trein naartoe ging, alles was onderdeel van de ‘enorme organisatie.’ ‘Het was tot in de kleinste details georganiseerd en er is niemand van die lijn afgeweken, niemand.’ Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen*, 77.

¹²⁴⁵ Mechanicus, *In dépôt*, 28, dagboekantekening van 3 juni 1943.

¹²⁴⁶ Stertzenbach, ‘Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 494, 1.

gehanteerd, Shmu'el Hacoen schrijft hoe de hiërarchie in het kamp eigenlijk de 'hiërarchie van het kwaad' diende.¹²⁴⁷

Ten slotte, maar niet minder belangrijk, deze – systematische – misleiding en het tegen elkaar uitspelen van de kampingezetenen vonden plaats terwijl niemand precies wist wat er gebeurde met al die duizenden mensen die op *Arbeitseinsatz* naar Polen gingen, zoals veel auteurs benadrukken. 'Wat Auschwitz nu precies is en wat daar gebeurt, weet niemand', schrijft Jozef Borensztajn vlak na de oorlog. 'Wat kan er nu erger zijn dan het leven in Westerbork?' voegt hij expres dubbelzinnig toe.¹²⁴⁸ 'Waarheen wij gingen, wisten wij niet', schrijft Rebecca Brommet in een brief aan familie vlak na de oorlog.¹²⁴⁹ 'Maar er was in Westerbork niemand, die ook maar een idee had wat ons te wachten stond. Anders was ik er zeker tussenuit gepiept', schrijft Rob Cohen zestig jaar later.¹²⁵⁰

¹²⁴⁷ Ottenstein, 'Lager Westerbork', NIOD, 250i, inv.nr. 510, 94a, Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 226. Zie over dit systeem van misleiding en verdeel en heers ook: Hacoen, *Zwijgende stenen*, 236, 'het was een tragedie die de Duitsers exploiteerden' (verdeel en heers), Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 11, 'systematische verwijdering van joden uit de samenleving', Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 32, 'The German record-keepers were very systematic and precise', 38, 'The timing of these order, (...) was shrewdly planned. (...) This method of gradual deprivation was designed to make us realize that we could do without material objects and that our highest priority was life itself', 52, 'But not one of us suspected that massive, systematized, industrialized murder was in store.'

¹²⁴⁸ Borensztajn, *Dagboek*, 17.

¹²⁴⁹ Van Liempt, *Frieda*, 54.

¹²⁵⁰ Cohen, *Niet klein gekregen*, 107. 'Kenniss' en 'weten' (de aanhalingstekens gebruik ik om aan te geven hoe multi-interpretabel de kennis was) zijn twee lastige begrippen, waarover flink discussie is in de geschiedschrijving over de jodenvervolging. In het recente debat rondom Bart van der Booms *Wij wisten van niets* is het één van de centrale onderwerpen, zowel de kennis van niet-joden, als van joden. (Zie ook hoofdstuk twee 'Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen', paragraaf 2.3.3. Slachtoffers, daders en omstanders, 46-47, voetnoot 127). Volgens Van Der Boom hadden haast alle joden en niet-joden geen definitieve kennis over wat er in het oosten gebeurde. Nederlanders stonden daarom nog niet onverschillig tegenover het lot van hun joodse landgenoten. Van der Boom, *Wij weten niets van hun lot*, *Gewone Nederlanders en de Holocaust*, vooral hoofdstuk 11 'Kenniss, *Gewusst?*', 367-387. Veel opmerkingen in brieven en dagboeken van zowel joden als niet-joden over wat de Nederlandse joden te wachten stond zijn echter lastig te interpreteren, tegenstrijdige opmerkingen staan vaak naast elkaar. Gans en Ensel bespreken de multi-interpretabele uitspraken die Etty Hillesum deed over wat haar en anderen te wachten stond. Gans, Ensel, 'Wij weten iets van hun lot. Nivellering in de geschiedenis', *Groene Amsterdammer*, 12 december 2012. 'Ongeloof, angst en bezwering' komen alle drie in Hillesums teksten voor. Onzekerheid over het lot voerde ook de boventoon in de dagboeken en brieven van de joodse auteurs in dit onderzoek, 'kennis' werd verdrongen of ontkend. Overigens zullen (Duitse) joden in belangrijke functies wel degelijk veel meer weet hebben gehad over

Misleiding op allerlei niveaus – van *Arbeitseinsatz* tot de belofte in gezinsverband te gaan, van ‘behoorlijke’ behandeling in het kamp en Duitsers die weinig zichtbaar waren tot het tegen elkaar uitspelen van de kampingezetenen – maakte dat Westerbork en haar daders moeilijk onder één noemer waren te vatten. Volgens Vlaams historicus Gie van den Berghe geeft de nadruk van veel auteurs op het planmatige van de vervolging aan hoezeer de (voormalig) kampingezetenen probeerden duiding te geven aan wat hen was aangedaan. In zijn onderzoek naar (voornamelijk) Belgische egodocumenten geschreven in en over de kampen, schrijft hij over de belangrijke rol van wat hij ‘de komplotfilosofie’ noemt.¹²⁵¹ Auteurs zouden een beeld willen creëren ‘waarin de ‘ware aard’ van ‘het kamp’ wordt onthuld, waarin ‘het systeem’ ontmaskerd wordt.’¹²⁵² Alles wat zich afspeelde, was volgens de auteurs van tevoren door de nazi’s bedacht, ‘gevolg van een alomvattend machiavellistisch systeem.’¹²⁵³ Deze voorstelling van zaken verklaart volgens Van den Berghe deels waarom er in maar weinig van de egodocumenten naar redenen wordt gezocht voor het handelen van de daders.¹²⁵⁴ Uitvinding en uitvoering van het plan veronderstelden een ‘ongelooflijke

waar de transporten in eindigden. Maar ook dan speelden verdringing en ontkenning een belangrijke rol, zeker omdat deze mensen hun werk bij de transporten moesten blijven uitvoeren. Het gaat hier ook niet om precisie - wie wist exact wat - maar om de functie die het niet (zeker) weten waar de transporten eindigden heeft in het discours over Westerbork. Nadruk op onwetendheid over het doel van de transporten in vroege memoires: Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 9-10, Hakkert, *Het moordhol Bergen-Belsen*, 11, Borensztajn, *Dagboek*, 17, Leget-Lezer, ‘Verhaal Netty’, HCKW, DO 828, inv.nr. 8596-01, 1. In late memoires: Andriessse, *Aan een zijden draad*, 19, Cohen, *Beelden uit de nacht*, 19, Durlacher, *Quarantaine*, 23, *Strepen aan de hemel*, 12 (over zijn eigen onwetendheid in de oorlog), Doery-Hartz, herinneringen, HCKW, RA 1063, 16, en 35-36. Enkele auteurs die menen dat men wel wist welk de doel de transporten hadden: Taubes, ‘The Persecution of Jews in Holland 1940-1944’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 14, Valk, dagboekfragment van 6 september 1975, HCKW, DO 273, inv.nr. 3589-32, Bloch, ‘Momenten’, HCKW, DO 190, inv.nr. 3270, 16, Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 35, 37. Soms spreekt men over ‘voorvoelen’ of een ‘begrijpen’ zonder het precies te weten, zoals Magid, *Ontsnapping uit Westerbork*, 33 en de zusjes Auerbach-Polak, e.a, *Bewogen stilte*, 25.

¹²⁵¹ Van den Berghe, *Met de dood voor ogen, begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstanders*, o.a. 246-256.

¹²⁵² *Ibid.*, 231.

¹²⁵³ *Ibid.*, 246, en 247: ‘Ware het niet dat het begrip aanleiding zou kunnen geven tot misverstanden, dan zou ik de voorkeur geven aan ‘diabolisch komplot.’ Diabolisch (of ‘satanisch’) omdat de perfectie waarmee alles werd uitgedacht in feite metafysische, de mens te boven gaande krachten vereist en vooronderstelt.’

¹²⁵⁴ Ook Siertsema schrijft dat er weinig naar verklaringen wordt gezocht. Zie Siertsema, *Uit de diepten*, 573-574. In joodse memoires wordt echter ook naar verklaringen gezocht, 329. Voorbeelden hiervan, in dit onderzoek, zijn Elie Cohen en Robert Cohen.

monsterachtigheid' bij de planners die daarmee hun menselijkheid verloren. Zelfs chaos en ongerijmdheden – 'correcte' behandeling, weinig geweld, toekennen van privileges aan gevangenen – werden als onderdeel van het 'komplot' gezien, iets dat het volgens Van den Berghe voor auteurs makkelijker maakte deze ongerijmdheden een plek te geven.¹²⁵⁵ Tegelijk worden excessen van daders, het 'diabolische' van de dader, in het 'komplot' benadrukt.¹²⁵⁶ Alles werd gedaan om de gevangenen te misleiden, 'te verhinderen dat ze het 'spel' doorkregen dat met hen werd gespeeld', aldus van den Berghe.¹²⁵⁷

Op het eerste gezicht lijkt de wijze waarop sommige auteurs in dit onderzoek schrijven over systematische misleiding en een vooropgezet plan Van den Berghe's these te ondersteunen. Maar de term 'komplot' suggereert heel wat meer bewuste doelmatigheid dan uit de woorden die de auteurs van Westerbork hanteren valt op te maken. Sowieso is de term 'komplot' weinig waardevrij. Door dit woord te gebruiken wordt het voor de lezer lastig om de misleiding en vervolging die wel degelijk georganiseerd plaatsvonden, als waar te blijven beschouwen. Komplottheorieën zijn over het algemeen theorieën die nooit helemaal serieus worden genomen. Maar hoewel historici over het algemeen stellen dat de vervolging als plan zich vooral ad hoc ontwikkelde, was dit plan in de oorlog wel degelijk duidelijk aanwezig.¹²⁵⁸

¹²⁵⁵ Van den Berghe, *Met de dood voor ogen*, 249, 'Achter de ogenschijnlijke chaos en het gebrek aan organisatie ging een minutieus uitgekiend demoraliserings- en ontmenselijkingsprogramma schuil', en 253, waar hij beschrijft hoe men minder negatieve ervaringen vanuit de komplotfilosofie probeert te verklaren.

¹²⁵⁶ *Ibid.*, 408.

¹²⁵⁷ *Ibid.*, 253.

¹²⁵⁸ De geschiedschrijving over de origines van de Holocaust werd lang beheerst door de 'intentionalisten' aan de ene kant, die de nadruk legden op Hitler en de drijvende kracht van zijn ideologie, en 'functionalisten' aan de andere kant, die juist het belang van de structuur en instituties van Het Derde Rijk onderstreepten en de *Endlösung* vooral als een cumulatieve radicalisering beschreven. Christopher Browning, *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*, (Cambridge: Cambridge University Press 1992) 3-5, 86. Tim Mason introduceerde deze termen in de vroege jaren tachtig. Timothy Mason, 'Intention and Explanation. A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism', in: G. Hirschfeld, L. Kettenacker, (red.), *Der 'Führerstaat'. Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*, (Stuttgart/Klett-Cotta: 1981) 23-40. Zie ook Houwink ten Cate, *The Enlargement of the Circle of Perpetrators of the Holocaust*, 51-52. In de vroege jaren negentig bekritiseerde onder andere Christopher Browning de onnodige polarisering veroorzaakt door deze twee zienswijzen. Browning, *The Path to Genocide*, 5-7, 86-121. Browning beschouwt Hitler wel degelijk als centraal in de *Endlösung*, maar stelt dat de besluitvorming niet zo rigide geprogrammeerd was met maar één mogelijke uitkomst. Saul Friedländer legt in zijn recente geschiedenis van de jodenvervolging opnieuw meer nadruk op de centrale rol van de anti-Semitische ideologie als drijfkracht achter het Nazi-beleid. Vernieuwend is hoe hij de belangrijke bredere context van de sociale geschiedenis van de joden, de Duitse

Toch legt Van den Berghe in de vergelijking van tientallen egodocumenten waarin telkens via dezelfde thema's over daders wordt geschreven als in egodocumenten over Westerbork, misschien wel iets bloot dat raakt aan de kern van de beleving van de daders: dat het bijna onmogelijk was om wat er in Westerbork gebeurde te duiden. Voor die ongrijpbaarheid staan de daders met hun dubbelzinnige optreden symbool.

Westerbork was onpeilbaar. In Westerbork gedroegen daders zich niet als 'gewone' daders, i.e. zij gebruikten geen fysiek geweld zoals in andere kampen en gedroegen zich 'correct'. Zelfs het psychisch geweld dat in Westerbork werd uitgeoefend was, in eerste instantie, minder zichtbaar. Wat de zaken nog meer compliceerde, was dat de praktische uitvoering van de transporten, de hele organisatie van het kamp, gedwongen, in de handen van de kampingezetenen zelf lag. Auteurs zien daarnaast de joodse *Dienstleiter* als medeplichtig aan de tragedie en zetten het 'beleefde' en 'correcte' optreden van de Duitsers nogal eens tegenover het in hun ogen veel minder correcte gedrag van deze prominente joden.¹²⁵⁹ Auteurs benadrukken hoe in Westerbork alles erop was gericht te ontkennen wat er eigenlijk gebeurde; de abnormale normaliteit was daar onderdeel van.¹²⁶⁰

Het ongemakkelijke naast elkaar bestaan van een 'correcte' behandeling en mensonterende transporten was voor verscheidene kampingezetenen een lastige realiteit. Het relatief 'goede' karakter van Westerbork voelde als een opluchting aan, maar zeker voor het bredere publiek was dit moeilijk uit te leggen. Frieda Menco herinnert zich hoe Westerbork voor haar een 'paradijs' was, omdat ze net een vreselijke onderduikperiode achter de rug had, en daarna naar Auschwitz werd gedeporteerd. Ze schrijft echter een woedende brief aan regisseur Jon Blair, als haar woorden in zijn documentaire *Anne Frank Remembered* zonder

daders en hun Europese helpers in zijn betoog betreft. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, deel 1 *The Years of persecution, 1933-1939*, 1997, en deel 2 *The Years of Extermination, 1939-1945*, 2007, Houwink ten cate, *The Enlargement of the Circle of Perpetrators of the Holocaust*, 53-54 over Friedländer. In Westerbork duurde het minstens enkele maanden voor de transporten geordend en geregeld verliepen. Daarnaast werd Gemmeker pas aangesteld nadat Dischner en Deppner niet bleken te voldoen; ook de organisatie van de transporten vanuit Westerbork was dus een systeem van *trial and error*. Zie Meershoek, 'Driedeling als dwangbuis', 149-151, over de evenmin gestroomlijnde besluitvorming van de nazi-leiding in Nederland.

¹²⁵⁹ Voor bronverwijzing zie hoofdstuk 6: 'De mensen zijn zoals overal, van alle standen, goede en slechte karakters', vooral paragraaf 6.3.3. en paragrafen 6.4.1 tot en met 6.4.4.. De prominente joden krijgen soms nog meer ruimte in egodocumenten dan de eigenlijke daders.

¹²⁶⁰ Westerbork wordt vaak als paradoxaal omschreven, met als bekendste voorbeeld de revue op dinsdagavond. Zie Hoofdstuk 6: 'De mensen zijn zoals overal, van alle standen, goede en slechte karakters', paragraaf 6.6. 'De' mens in Westerbork, 408-417.

context worden aangehaald. Ze voelt zich, terecht, voor gek gezet, omdat het net lijkt alsof voor haar Westerbork helemaal niet erg is geweest. Maar ‘haar tijd in Westerbork kan alleen maar een verademing genoemd worden in het licht van de gruwelijke onderduiktijd ervóór en alle ellende die erna nog zou komen.’¹²⁶¹

Hoewel de Duitsers in het kamp negatief worden beschreven, is er al vanaf het begin vooral in de intensiteit en bandbreedte van de gevoelens een zekere schakering aanwezig. Opvallend is dat absolute haat weinig voorkomt. In maar een enkele brief wordt geschreven over haat en wraak, zoals Leon Elias Eliasar doet, die aan familie schrijft: ‘En als ik me kan wreken, zal ik het niet nalaten!’¹²⁶² Ook in een aantal naoorlogse verslagen is de haat tegenover de Duitsers en (vaker dan haat) de roep om vergelding aanwezig. Mirjam Blits voelde grote haat en spreekt de lezer hierover direct aan: ‘Haat wil ik in jullie pompen tegen alles wat S.S. en Nazi is. Haat tegen hen, die mij zo krankzinnig verachtten en ongelukkig maakten.’¹²⁶³ Sally Meijer schrijft: ‘de namen van onze treiteraars, de Hollandse SD-er Van der Bek [? EM] en van den Duitse dito Reiser zullen wij niet vergeten.’¹²⁶⁴ In enkele memoires worden heel expliciet gevoelens van haat weergegeven; de term ‘mof’ wordt vooral door enkele kindoverlevenden gebruikt.¹²⁶⁵ Dit zegt iets over de intensiteit van de gevoelens in de herinnering, die wellicht bij jongere overlevenden sterker is.

Maar evenzeer wil men juist geen haat voelen, omdat dit geen zin heeft, of omdat men wil proberen de toekomst positief tegemoet te treden. ‘We vrezen dat zij tot de ca. 6.000.000 ongelukkigen behoren, die in Poolse gaskamers vernietigd zijn’, schrijft Alice van Cleeff-van Praag aan vrienden vlak na de oorlog. Zij vervolgt: ‘Dit zullen wij nooit kunnen wreken en daarvan wordt ook niemand meer levend.’¹²⁶⁶ J. Leget-Lezer wil de lezer ‘overtuigen van de

¹²⁶¹ Van Liempt, *Frieda*, 47.

¹²⁶² Brief van Leon Elias Eliasar uit 1943; privé collectie, met dank aan Rozette Kats.

¹²⁶³ Blits, *Auschwitz*, voorwoord.

¹²⁶⁴ Meijer, verslag, HCKW, RA 1693, 8. Vergelijk Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 14.

¹²⁶⁵ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 187-189, waar hij onderzoekt hoe hij toen en hoe hij nu, anno 1992, tegenover SS'ers (en ook Duitsers in het algemeen) staat. Voor hem is het nog steeds onvoorstelbaar hoe de Duitsers tot zulke vreselijke daden konden overgaan en hij concludeert dan ook dat hij het Duitse volk nog steeds minacht, verafschuwt en haat. Vergelijk Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 7, ‘Vergeving of verzoening staan niet in mijn woordenboek.’ Captain, *Achter het kawat*, 350, ‘in memoires die (ver) na afloop van de Japanse bezetting werden gepubliceerd’, aldus Captain, waren denigrerende omschrijvingen geenszins verdwenen. ‘In tegenstelling tot het woord ‘mof’ voor Duitsers, bleef de term ‘Jap’ in plaats van Japanner een gangbare aanduiding, evenals het begrip ‘Jappenkampen’ dat zich in het naoorlogse taalgebruik nestelde.’

¹²⁶⁶ Brief van Alice van Cleeff-van Praag van 30 mei 1945, HCKW, DO 627, inv.nr. 7353-04.

afschuw (niet haat) die ik heb voor de moordenaars van de concentratiekampen.’ Wat zij voelde ‘is duizend keer erger en niet te beschrijven.’¹²⁶⁷ Zowel E. Stoppelman als Betsy Vromen-Snapper eindigen hun naoorlogse verslag met een blik op de toekomst.¹²⁶⁸ Ellen Eliel-Wallach herinnert zich hoe ze na de bevrijding een gevangen genomen *SS-Aufseherin* zag zitten, maar ‘ik had geen behoefte aan wraak of revanche.’¹²⁶⁹ Vaak worden geen expliciete woorden aan haat of wraak gewijd. Tegelijkertijd schrijven auteurs ook niet veel over vergeving.

In memoires is vaker een mix van gevoelens te vinden, soms ondersteund door de herinnering aan een positieve uitzondering onder de Duitsers in het kamp.¹²⁷⁰ Auteurs hebben meer kunnen nadenken over hun gevoelens ten opzichte van de Duitsers toen en nu. Harry Fields bijvoorbeeld erkent in een apart hoofdstuk hoe hij vlak na de oorlog alleen maar in termen van haat kon spreken. Gaandeweg, ondermeer door zijn werk, kwam hij weer in contact met Duitsers en Duitsland, hetgeen zijn kijk op zaken deed veranderen. Bovendien kreeg hij met een andere generatie Duitsers te maken; hij maakte zelfs Duitse vrienden. Hij concludeert dat zijn ambivalente gevoelens steeds verder waren afgezwakt ‘en dat voelt bijzonder prettig.’¹²⁷¹ Dit gebeurde niet bij iedereen. ‘De haat die ik probeer te onderdrukken, blijft diep in mij toch bestaan’, schrijft Bob Cahen. ‘Ik kom mijzelf soms voor als een hypocriet. Sprekend met twee tongen, die over vergeving praat met de niet uitgebande haat in ’t hart.’ Hij noemt dit zijn ‘innerlijke strijd.’¹²⁷² Esther Captain signaleert deze ‘nieuwe neutraliteit en ambivalentie’ ook in de wijzen waarop over Japanners werd geschreven in

¹²⁶⁷ Leget-Lezer, ‘Verhaal Netty’, HCKW, DO 828, inv.nr. 8596-01.

¹²⁶⁸ Vromen-Snapper, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 11 en Stoppelman, ‘De dood ontsnapt’, NIOD, 250d, inv.nr. 872, 11.

¹²⁶⁹ Eliël-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 31.

¹²⁷⁰ Vergelijk Siertsema, *Uit de diepten*, het totaalbeeld in egodocumenten is volgens haar ‘een diep zwart, waarin regelmatig grijze tot zelfs opvallend lichte punten oplichten, en daarmee is het beeld genuanceerder dan men misschien zou verwachten’, citaat 329-330, verder 337. Zij schrijft ook: ‘In de vroege memoires is er echter absoluut geen sprake van vergevingsgezindheid. Er worden oproepen tot berechting gedaan.’ In dagboeken is volgens Siertsema de beoordeling negatief, al zien ook daar auteurs positieve uitzonderingen, zij het veel minder dan in late memoires, 225-227.

¹²⁷¹ Fields, *Turbulente tijden*, 49, citaat, hoofdstuk ‘Ik hou van je – ik hou niet van je’, 34-49. Zie ook Rob Cohen, die bewust niet sprak met zijn dochter over zijn verleden, bang als hij was haar met gevoelens van haat tegen de Duitsers op te voeden. Cohen, ‘Korte levensloop’, HCKW, RA 1425, 22.

¹²⁷² Bob Cahen, memoires, stuk getiteld ‘Haat is levenslang – levenslang verjaart niet’, 1996, HCKW, DO 410, inv.nr. 4771-1.

Indische kampmemoires.¹²⁷³ In de laatste generatie begint men voorzichtig afstand te nemen van de oude termen waarin Japanners werden beschreven, maar er is nog niet iets nieuws voor in de plaats gekomen. Men is als het ware aan het zoeken naar een alternatief. Dit zoeken is ook in verscheidene memoires over Westerbork te zien.

Er zit, kortom, veel beweging in de manier waarop de gevoelens met betrekking tot de Duitsers worden uitgedrukt. In het vervolg zal ik dieper ingaan op de beleving van en herinnering aan de verschillende groepen Duitsers die in het kamp aanwezig waren, respectievelijk de SS, Sipo, SD, de *Ordnungspolizei*, enkele vrouwelijke medewerkers en ten slotte de kampcommandant.

5.2.3. *Duitsers in en om het kamp*

In vergelijking met wat auteurs over het kampleven, de (algemene) behandeling aldaar en vooral de transporten schrijven, zijn de woorden die zij aan specifieke (groepen) Duitsers besteden karig.¹²⁷⁴ Zeker in de oorlog, in brieven nog minder dan in dagboeken, wordt er relatief weinig over de in het kamp aanwezige Duitsers geschreven. Dit heeft zeer waarschijnlijk te maken met de vrijwel totale onzichtbaarheid van deze groep, die haast geen onderdeel leek te zijn van het dagelijkse kampleven. In brieven speelt misschien ook de angst voor censuur mee, maar briefschrijvers willen vooral ook belangrijkere zaken – zoals voedsel, uitwisselingen over gezondheid en status van transport – aan de orde stellen.¹²⁷⁵

In brieven en dagboeken worden, zoals ik eerder beschreef, Duitsers in eerste instantie genoemd omdat juist opviel dat zij grotendeels afwezig waren. ‘Er is alleen een Duitse

¹²⁷³ Captain, *Achter het kawat*, 323-324. Het beeld van Japanners kwam echter ‘slechts heel voorzichtig in beweging’, 324.

¹²⁷⁴ Zeker in vergelijking met andere belangrijke elementen van het kampleven, onder meer het dagelijks barakkenleven met alle ongenoegens en ellende van dien, de Westerborkse samenleving en haar eigenaardigheden, het transport, en de kwestie van de tegenstelling tussen de Nederlandse en Duitse joden. Ook Siertsema merkt in haar studie naar Nederlandse kampegodocumenten op hoe er vooral in dagboeken en brieven weinig ruimte is voor daders, vooral SS’ers. Siertsema, ‘Kampgetuigenissen. Herinnering in teksten’, 106-128, 115.

¹²⁷⁵ Brieven zijn in eerste instantie bedoeld als communicatie met familie en vrienden buiten het kamp, niet om een precieze beschrijving over het kampleven in al haar facetten te geven. Zie ook Siertsema, ‘Kampgetuigenissen’, 115. Zij meent dat kampingezetenen de Duitsers wellicht als een volstrekt andere categorie beschouwden, zowel positief geduid, als ‘bijna-goden’, en negatief, als onmenselijk. Ook kan het schrijven volgens haar worden opgevat als een soort van geestelijk verzet, een poging om de eigen menselijkheid niet te verliezen, waarbij men juist geen aandacht wilde besteden aan de bron van de bedreiging.

kampcommandant (niet de kwaadste, zegt men), heel enkele militairen en een klein aantal Nederlandse marechaussees, die wacht houden in de uitkijktorentjes, welke rondom het kamp staan', schrijft Gabriel Italie in zijn dagboek.¹²⁷⁶ 'Duitsers – politie e.d. – hebben wij tot dusver weinig hier gezien', schrijft ook Lehman Engelande geruststellend aan familie.¹²⁷⁷ Voor Ephraïm Brill gold dit niet. Hij kwam in de begindagen van het kamp naar Westerbork. In zijn dagboek beschrijft hij hoe de SS (verbaal) tekeer ging. Als een SS-officier de barak binnenkwam, moest de eerste die hem zag 'Achtung' roepen en iedereen moest in de houding gaan staan. Op appèl werden Brill en zijn vrienden bedreigd en beschimpt, 'we zullen jullie klein krijgen' en 'we slaan je kop van je romp' schreeuwden deze 'SS-soldaten.'¹²⁷⁸

Als Duitsers in dagboeken en brieven wel beschreven worden, dan zijn ze voor de schrijvers bovenal een *realiteit*. Brief- en dagboekschrijvers waren van hen afhankelijk voor hun toekomst. Daarom werden hun acties angstvallig op de voet gevolgd en meestal direct van interpretaties voorzien. Voorvallen vormden aanleiding tot drukke speculaties.

Zo maakte Joseph Frijda zich druk over een bezoek van 'Duitse officieren' in het ziekenhuis waar hij lag. 'Gistermiddag is ons ziekenhuis weer door eenige duitse officieren bezocht, men beweert dat dien ten gevolge weer heel wat bedden vrij gemaakt moeten worden, zoodat ook ik kans loop te moeten vertrekken.'¹²⁷⁹ Philip Mechanicus speculeerde over de *Untersturmführer* die in het kamp rondliep en nogal eens geweld gebruikte, maar plots 'poeslief' was, terwijl Gabriel Italie achterdochtig was over de toegenomen frequentie van inspecties die de kampcommandant en zijn SS-staf verrichtten.¹²⁸⁰ Deze controles en inspecties zijn, net als de straffen die er uit voortkwamen, vaker onderwerp van bespreking in dagboeken. Vooral Italie verhaalt keer op keer van inspecties die in zijn barak, de Barneveldbarak, vaker voorkwamen dan in andere barakken. Barnevelders hadden de pech niet de favoriet van commandant Gemmeker te zijn.¹²⁸¹

Men probeerde aan de ernst en frequentie van controles, exercities en andere acties af te lezen in welke stemming de Duitsers nu weer waren en hoe men zich het beste kon

¹²⁷⁶ Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 406, dagboek aantekening van 7 oktober 1943. Vergelijk Willing, *Afdrukken van indrukken*, 33.

¹²⁷⁷ Brief van Lehman Engelande van 28 mei 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 882.

¹²⁷⁸ Brill, dagboek aantekening van 18 juli 1942, NIOD, 244, inv.nr. 921, 100.

¹²⁷⁹ Brief van Joseph Frijda van 1 november 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 884.

¹²⁸⁰ Mechanicus, *In dépôt*, 93, dagboek aantekening van 23 juli 1943. Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 479, dagboek aantekening van 7 augustus 1944.

¹²⁸¹ Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 434, dagboek aantekening van 26 december 1943. Vergelijk Mechanicus, *In dépôt*, 240, dagboek aantekening van 25 december 1943.

gedragen. Zo schrijft Mirjam Bolle hoe het werk in de buitendienst in een rustig tempo verliep, ‘maar als de *Untersturmführer* erbij komt, gaat het in een razend tempo, dan moeten de emmers zand boordevol zijn en dan is het natuurlijk heel zwaar werk, van kwart over zeven tot half een en van kwart voor twee tot half zeven.’¹²⁸² Geruchten over de komst van de commandant of een andere Duitser zetten meteen aan tot harder werken. Willem Willing zag het komische van dit effect in. ‘Geestig is ook: De commandant komt er aan. 15 min werkt iedereen maar dan is de discipline alweer zoek en Saartje gaat weer genoeglijk kletsen bij Abraham.’¹²⁸³ Bepaalde SS’ers, soms ook van Nederlandse afkomst, worden vaker met naam en toenaam genoemd, zoals Van Dam en Van Eck.¹²⁸⁴ Philip Mechanicus beschrijft een ‘avondappèl’ van Van Dam en Van Eck in zijn barak, om te concluderen ‘Met groot gedruis verdwijnen ze weer. Angstaanjaging van kwajongens. Sadistisch plezier.’¹²⁸⁵

De *Ordnungspolizei* komt af en toe in dagboeken voor. Meestal wordt zij alleen genoemd zonder dat een direct oordeel over hun handelen gegeven wordt. Italie schrijft bijvoorbeeld over een transporttrein, ‘waar het gebruikelijk escorte van groene politie present was.’¹²⁸⁶ Als ze worden beoordeeld, wordt het inhoudsloze, domme en slechte van deze mensen benadrukt. ‘Vóór de trein op het perron of uit de wagons van de vervelozende derde klas-coupé hangende grüne Polizei, in olijfgroene uniform. Een sigaretje in de rode, ongevormde koppen van boerenpummels met varkensoogjes. Volkomen onverschillig, afgestompt voor de entourage. Een enkele keer opflikkerende belangstelling voor een voorbijgaand knap Joods meisje of voor een Jood met een kóp of met een fors of hoog postuur. Het meisje appelleert aan hun grove zinnelijke neigingen, die ook uitgaan naar de rokken van een Jodin’, schrijft Philip Mechanicus.¹²⁸⁷ Etty Hillesum is geschokt door het verschil tussen de mannen ‘dikwijls nog onbedorven, goedmoedige typen’ die eerst het transport begeleidden, en de ‘botte, honende koppen’, die ze later zag. Op dat moment wordt het wel heel moeilijk om nog

¹²⁸² Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 156-157, dagboek aantekening van 21 juli 1943.

¹²⁸³ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 33.

¹²⁸⁴ Van Dam, SS-Unterscharführer, en Van Eck, SS-Oberscharführer, later opvolger van Winne. Werner Stertzenbach, Lijst met namen van Nederlands personeel in het kamp en anderen, net na oorlogs, HCKW, DO 1139, inv.nr 10985-166.

¹²⁸⁵ Mechanicus, *In dépôt*, 240, dagboek aantekening van 25 december 1943, en 229, 13 december 1943.

¹²⁸⁶ Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie* dagboek aantekening van 28 september 1944.

¹²⁸⁷ Mechanicus, *In dépôt*, 136, dagboek aantekening van 24 augustus 1943. Vergelijk Bial, dagboek aantekening van 12 september 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553, ‘Im Lager läuft ein Eisenbahn-Polizist herum der darauf zu achten hat dass die Waggonen hier nicht nutzlos stehen. Ist aus Chemnitz, spricht mit Gerhard Schön sächsisch, aber inhaltslos.’

hoopvol over de transporten te denken.¹²⁸⁸ Ze hield zichzelf misschien wel voor de gek, lijkt Etty hier te beseffen.

Het idee dat wat een ‘SS’er’ of een ‘groene’ deed, of kón doen, direct gevolgen had voor je nabije toekomst, is na de oorlog niet meer aanwezig, al komt het voor dat een bepaalde ‘ontmoeting’ achteraf wel als beslissend wordt herinnerd. In beschrijvingen van individuele en groepen Duitsers in memoires is het niet alleen de ervaring op zich waarover wordt verteld, maar gaat men vooral in op datgene waar die ervaring voor stáát. Handelingen en acties van Duitsers worden in memoires veel meer geabstraheerd tot handelingen en acties die álle Duitsers ondernamen; beleving wordt reflectie op beleving.¹²⁸⁹ Kennis van de afloop geeft beschrijvingen van deze amper zichtbare ‘SS’ers’ en ‘groenen’ een extra rauwe tint. Eddy de Wind schrijft bijvoorbeeld in zijn memoires hoe de SS ‘heel schappelijk’ was bij de trein, ze ‘spraken de mensen zelfs moed in, want de Hollanders mochten immers niet te weten komen hoe hun Joden in werkelijkheid behandeld werden!’¹²⁹⁰

Verschillende auteurs schrijven na de oorlog over excessen die in het kamp en bij het transport werden begaan. ‘Men vertelde mij dat het gebeurd was dat de SS de mensen niet eens de tijd liet zich aan te kleden en deze in hun ondergoed meegesleurd werden, kleren en bagage achterlatend’, schrijft de Duits-joodse Fritz Tauber in zijn verslag.¹²⁹¹ Ook Wilhelmus

¹²⁸⁸ Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 694, brief van 24 augustus 1943. Vergelijk, ‘Uit het dagboek van een FK-man’, HCKW, RA 1552, die de verschillen tussen de mannen als minder problematisch ervaart: ‘De “groenen” zijn erg verschillend. Sommigen gedragen zich vrij menselijk, anderen zijn wolven en hyena’s in mensengedaante. Ook de luitenants zijn heel verschillend. Sommigen spreken met de Joodse wagonleiders en den Joodse treinleider, anderen steken redevoeringen af en dreigen.’

¹²⁸⁹ Jozef Borensztajn schrijft bijvoorbeeld hoe de tassenfabriek die hij in Westerbork runde, plots werd opgedoekt. ‘De commandant liet de mensen alleen werken om ze niet tot hun transport stil te laten zitten. Of om de mensen in de waan te laten dat de Duitsers werkelijk behoefte hadden aan joodse arbeidskrachten,’ om vervolgens deze actie te veralgemeniseren: ‘Alles verliep volgens een systeem; dat van de systematische verleiding. De Duitsers hebben dit tot de laatste minuut met succes kunnen volhouden. Iedereen werd om de tuin geleid met geen ander oogmerk van alle joden weg te voeren naar Auschwitz.’ Borensztajn, *Dagboek*, 35-37. Bij een beschrijving van een controle van de barak door commandant Gemmeker en enkele SS’ers, generaliseert Eline Hoekstra-Dreden deze actie. SS’ers worden alle Nazis: ‘The Nazis loved to heighten our fear by demanding the impossible.’ Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 54.

¹²⁹⁰ De Wind, *Eindstation Auschwitz*, 8-10. Zie ook in zijn verklaring tegenover het toenmalige RIOD. NIOD, 250d, inv.nr. 475, 14-15 ‘De SS gedroeg zich altijd goed en bemoeide zich niet met de transporten, die werden door ons zelf geregeld.’

¹²⁹¹ Tauber, *Rondom Westerbork*, 49. Zijn verslag schreef Tauber in de onderduik, nadat hij uit Westerbork was vrijgelaten; ik schaar het om die reden bij de memoires.

Sterk (schuilnaam van Werner Stertzenbach) bericht vlak na de oorlog expliciet over de wantoestanden en mishandelingen door SS'ers bij de transporten.¹²⁹² Dit lijkt niet te stroken met het hierboven beschreven beeld van een kamp waarin geweld werd geschuwd. Stertzenbach en Tauber schreven echter beiden over de eerste periode in het kamp, waarin commandant Gemmeker nog niet was aangetreden en een *SS-Wachbataillon* de bewaking in handen had.¹²⁹³ Over de periode na september 1944 zijn auteurs – ook in de oorlog al – veel gematigder; er wordt soms gesproken over enige toenadering tussen joden en hun Duitse bewakers van de *Zollgrenzschutz*, getuige een dagboekantekening van Hans Bial over deze mannen. ‘Zu uns sind sie übrigens fast ausnahmslos nett, nicht in der betont leutseligen Art, wie sie manche S.D.-Leute an sich haben, sondern ganz einfach und ungezwungen, etwa wie zu Soldaten von einer anderen Formation – meistens per “Du”’, schrijft hij, om toe te voegen, ‘Jedenfalls die gewöhnlichen Soldaten. Ab und zu kommt mal ein Vorgesetzter dazwischen und schreit einen Soldaten an: Unterhaltungen sind verboten – nur zu Dienstzwecken mit den Juden sprechen!’¹²⁹⁴

Stertzenbach en Tauber zijn niet de enigen die excessen beschrijven. In de vorige paragraaf haalde ik al aan hoe veel auteurs juist die transporten beschreven die erger waren dan gewoonlijk en waarbij veel geweld werd gebruikt. Enkele auteurs beschrijven hoe SS'ers

¹²⁹² Sterk/Stertzenbach, ‘Die Zustände in Lager Westerbork’, HCKW, RA 1707, 1-2, 4-6.

¹²⁹³ Zoals ook in het dagboek van Ephraïm Brill het geval is.

¹²⁹⁴ Bial, dagboekantekening van 13 oktober 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553. Ook zijn er geregeld S.D.'ers in het kamp. ‘Ist doch eine eigenartige Welt – das Westerbork! Man geht an seinen Henkern vorbei spazieren’, dagboekantekening van 24 september 1944. Vooral met deze S.D.'ers is er af en toe frictie, vergelijk dagboekantekening van 28 september 1944. Bial blijft de acties van de Duitsers op de voet volgen, vergelijk dagboekantekening van 26 september 1944. Zie ook Gassmann-Baumann, ‘memoires’, HCKW, RA 767, die over een soort van ‘toenadering’ schrijft tussen bepaalde Duitse SS'ers en de joden in het kamp. ‘Aangezien er nog maar zo weinig mensen in het kamp waren, kwam er toch een soort contact met de SS-mannen, onder wie twee Nederlanders: je zag elkaar iedere dag. Een van die Nederlanders, van Dam, bracht ons bijvoorbeeld kersen in zijn *stahlhelm*. Hij heeft zich later bij de illegaliteit aangesloten, is verongelukt op zijn motorfiets met papieren van de ondergrondse bij zich, en is ter plekke gefusilleerd.’ In deze periode, op de vlucht na Dolle Dinsdag, kwamen ook leden van de NSB naar het kamp. Over deze - in de ogen van de auteurs - Nederlandse collaborateurs wordt uitermate negatief geschreven. Bial, dagboekantekening van 6 september 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553, Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 59: ‘Ze kwamen net zo binnen als vroeger de Joden, ook zij onzeker en bang voor de toekomst. Het was groots, dat wij dit schouwspel mochten beleven!’, Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 72. De NSB-ers verbleven maar enkele weken in Westerbork, alvorens verder te reizen naar Duitsland, waar zij op de Lüneburger Heide werden ondergebracht in scholen en kampen.

bepaalde taken op zich nam die zij gewoonlijk of, volgens de bronnen, helemaal niet uitoefenden. Zij lijken de verschillende Duitse diensten werkzaam in het kamp door elkaar te halen. Voor hen is de emblematische SS bij uitstek de belichaming van het kwaad en excessen staan automatisch op hun conto. Stertzenbach schrijft als Wilhelmus Sterk bijvoorbeeld dat het de SS was die de namen van de transportlijsten aflas, terwijl Nora Keizer zich herinnert dat de SS de trein naar Polen begeleidde.¹²⁹⁵ Eline Hoekstra-Dresden herinnert zich hoe zij met andere Barnevelders bijeengedreven was, ‘guarded by the SS and their dogs’, terwijl Avi Magid het geweld van de SS beschrijft waarmee zijn aankomst in het kamp gepaard ging. “‘Eruit, joden, eruit, snel, snel!’ werd op dreigende toon gebruld.’¹²⁹⁶ Transportlijsten werden echter in de regel door joden zelf voorgelezen. Bovendien werden over het algemeen transporten naar Westerbork niet door de SS begeleid, terwijl transporten van Westerbork altijd onder controle van de *Ordnungspolizei* hebben gestaan. Deze *Ordnungspolizei* wordt in memoires net als in contemporaine egodocumenten meestal negatief beschreven – als men een oordeel geeft. ‘The ten big, uniformed Grüne Polizei, complete with machine guns and police dogs, went from car to car, slamming the doors, locking and sealing them’, herinnert Barry Spanjaard zich, terwijl Eline Hoekstra-Dresden ook de onverschilligheid waarmee ze hun werk deden benadrukt.¹²⁹⁷

Dezelfde individuele SS’ers en SD’ers die in dagboeken figureren, komen ook in memoires voor. ‘Er waren twee “Scharführer”, van Dam en van Ek geheten, die Joden sloegen’, schrijft Hans Ottenstein, al voegt hij toe ‘maar na korte tijd lieten ook zij dit na.’ Voor S.D.’er Moess was hij ‘bang als voor geen andere S.D.er. (...) Deze man was gevaarlijk, grof en onbeschoft, hij had het op echte S.S.manier altijd over “de Jood”.’¹²⁹⁸ Jacobus Valk beschrijft zonder de nuancering die Ottenstein gaf hoe Van Eck joden opjog met een herdershond en noemt Van Dam een ‘weezinwekkend figuur.’¹²⁹⁹ Dergelijke pesterijen worden vaker genoemd.¹³⁰⁰ Het lijkt, gezien de generaliserende manier waarop Ottenstein bijvoorbeeld over Moess schreef, in deze beschrijvingen ook te gaan om wat dit soort gedrag deze mensen als groep lieten zien.

¹²⁹⁵ Sterk/Stertzenbach, ‘Die Zustände in Lager Westerbork’, HCKW, RA 1707, 1, Keizer, *Danse macabre*, 40, 123, 125.

¹²⁹⁶ Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 49. Magid, *Ontsnapping uit Westerbork*, 31.

¹²⁹⁷ Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 66.

¹²⁹⁸ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 21, 23.

¹²⁹⁹ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 44-45.

¹³⁰⁰ Vergelijk Van Zuiden-Bosman, ‘Westerbork’, NIOD, 244, inv.nr. 368, over inspecties in de Barneveldbarak.

Uit de beschrijvingen van de verschillende Duitsers in het kamp komen enkele ‘kenmerken’ naar voren. ‘SS’ers’, ‘Groenen’ en ‘moffen’, oftewel ‘de’ Duitsers waren wreed, sadistisch en pervers.¹³⁰¹ Siegfried van den Bergh beschrijft de Duitsers als een ‘volk van muzikale sadisten of, zo men anders wil, van perverse muziek liefhebbers’, Hans Ottenstein heeft het in zijn verslag over ‘Duitse sadisten’ en Gerhard Durlacher beschrijft vijftig jaar later Duitsers als ‘ruige barbaren die ons tot slaaf maken.’¹³⁰² Duitsers zijn niet alleen sadistisch – soms op het diabolische af¹³⁰³ – ze zijn ook barbaars, dierlijk, en onmenselijk. A. J. Liepman schrijft hoe zij ‘machteloos’ staan tegenover het ‘Nazi-monster’, Nora Keizer beschrijft Duitsers als ‘onmenselijke overweldigers.’¹³⁰⁴ ‘Het was mensonterend, beestachtig, rauw, onvergetelijk’, schrijft Alexander Roseboom, ‘(...) bezig de terminologie, die U maar wilt, maar vergeert nooit, het was bovenal “Duits”.’¹³⁰⁵ In de beschrijving van het *Julfest* (kerstfeest) in Westerbork komt de beestachtigheid van de Duitsers nog sterker naar voren. ‘Zondag jl. hebben de moffen hier hun *Julfest* gevierd en zo gezellig gezwijnd dat een van de heren in de ziekenbarak verbonden moest worden. (...) Als gevolg hiervan, en omdat de commandant toch al een pestbui heeft, is een nieuw Lagerbefehl afgekomen’, schrijft Mirjam Bolle.¹³⁰⁶ Gerhard Durlacher herinnert zich hoe ze buiten ‘pissen als paarden’, ‘daar staan de ruige barbaren die ons tot slaven maken.’¹³⁰⁷

Tegelijkertijd verliepen de zaken wel op ‘Duitse’ wijze, dat wil zeggen, ordelijk en precies. Israël Taubes schrijft over de ‘typical German thoroughness’ waarmee de vervolging

¹³⁰¹ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 9, Durlacher, *Strepen aan de hemel*, 28, *Quarantaine*, 24 (buurman gebruikt die term), Schroot, herinneringen, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-05, Duitsers worden met moffen aangeduid.

¹³⁰² Van den Bergh, *Deportaties*, 13, Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 42, Durlacher, *Quarantaine*, 55. Zie ook Nathan-Cohn, ‘Roermond’, HCKW, DO 23, inv.nr. 3365, 25, ‘sadism’, Keizer, *Danse macabre*, 125, ‘beulen’, Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 113, ‘Duits sadisme’, 115, ‘volk van roofmoordenaars.’

¹³⁰³ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 94a ‘diabolische systeem’, Hacoen, *Zwijgende stenen*, 232, trein beschreven als ‘bare kwaad’, 233 ‘de toorn der Duitsers kende geen grenzen.’

¹³⁰⁴ Liepman, *Westerbork en Theresienstadt*, 6, Keizer, *Danse macabre*, 18-19.

¹³⁰⁵ Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 26. Zie ook Durlacher, *Quarantaine*, 28, ‘rijk van de weerwolven.’

¹³⁰⁶ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 186, dagboekantekening van 24 december 1943. Zie ook Mechanicus, *In dépôt*, 236, dagboekantekening van 18 december 1943, 242-243, van 1 januari 1944.

¹³⁰⁷ Durlacher, *Quarantaine*, 55.

verliep, Hans Ottenstein hoe het statistische bureau ‘een echte Duitse instelling’ was.¹³⁰⁸ Shmu’el Hacoen schrijft ‘In het Duitse brein is, zoals bekend, een blinde cel, die zich richt op ‘orde’, en Inge Gassmann-Baumann herinnert zich dat er maar één ding was dat de Duitse staf wilde, ‘namelijk dat alles ordelijk verliep.’¹³⁰⁹ Dat deze hang naar orde in contrast staat met de eerder genoemde barbaarsheid is schijn. De Duitsers zijn voor de auteurs bovenal onbetrouwbaar en leugenachtig door de wijze waarop zij hun slachtoffers hebben misleid.

Deze misleiding is wellicht voor een deel de achtergrond van de sarcastisch klinkende ‘positieve’ metaforen die veel auteurs voor de Duitsers gebruiken. Zo schrijft Herbert Kruskal over de aanwezigheid van de SS bij de transporten: ‘The commandant himself and his staff, as well as those beastly tormentors of the Jews, the NSB brutes, van Eck and van Dam, demonstrated their delicate sense and cultivated tastes in the higher things of sublime life by being the most frequent attendants at these presentations.’¹³¹⁰ Duitsers worden geregeld als het ‘Herrenvolk’ aangeduid, Werner Bloch spreekt over ‘het edele Germaanse ras’, Gretha Mouwes-Roozendaal over ‘de „heren Duitsers”’ en Durlacher schrijft hoe na het *Julfest* ‘de hoogwaardigheidsbekleders van het geweld’ het kamp weer verlaten.¹³¹¹ In deze bewoordingen wordt wederom het contrast uitgedrukt tussen ‘correcte’ daders en de mensonterende behandeling die tegelijkertijd plaatsvond. Door op deze wijzen over de daders van Westerbork te schrijven wordt een afstand gecreëerd tussen slachtoffer en dader. De nadruk ligt op de afschuw die het slachtoffer voelt, waardoor de menselijkheid van de dader verdwijnt.

Incidenteel worden positieve uitzonderingen beschreven. Eerder haalde ik Hans Bials voorzichtige toenadering tot de *Grenzschutzpolizei* in Westerbork aan, maar ook in memoires worden af en toe ‘goede’ Duitsers beschreven. Ab Caransa kon in een één-armige SS'er die naar Johnny en Jones' optreden keek, even een ‘Amsterdamse jongen’ zien die ‘naar twee

¹³⁰⁸ Taubes, ‘The persecution of Jews in Holland’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 2, hier geeft hij ook aan dat dit ‘systematically’ gebeurde, Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 26. Zie ook Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 13.

¹³⁰⁹ Hacoen, *Zwijgende stenen*, 240, Gassmann-Baumann, ‘Memoires’, HCKW, RA 767, 15. Zie ook Stertzenbach, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 94.

¹³¹⁰ Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 10. Van Eck en Van Dam waren lid van de kampstaf en van de SS, maar wel van Nederlandse afkomst. Vandaar Kruskals opmerking over ‘NSB brutes’.

¹³¹¹ Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 273, ‘Herrenvolk’, Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 20, 9, ‘de duitse Über Mensch’, ‘Herrenvolk’, Bloch, *Confrontatie met het noodlot*, 23, Mouwes-Roozendaal, memoires, HCKW, SRA 1885, 3, ‘de „heren Duitsers”’ bij optredens van de revue, Durlacher, *Quarantaine*, 55.

amsterdamse artiesten die hij van de radio kende', luisterde.¹³¹² Otto Kallus beschrijft in zijn memoires het contact dat hij als tienjarig jongetje had met zijn Duitse baas, een officier die het speelgoedfabriekje onder zijn hoede had. 'Die Deutschen haßten wir, weil das ihre Aufgabe war, gehaßt zu sein. (Aber mit meinem Arbeitgeber, einem deutschen Offizier, hatte ich eine gute Beziehung, weil ich ihn als Mensch erkannte und auch er mich als Mensch anerkannte.)'¹³¹³

De daders van Westerbork waren voor de auteurs grijpbaar wanneer zij zich gedroegen conform het beeld dat men van hen had: wanneer zij geweld gebruikten, wanneer zij zich beestachtig, wreed en sadistisch gedroegen. Misschien ligt daarin wel de reden besloten waarom auteurs vooral gewelddadigheden en excessen beschrijven wanneer zij de Duitsers in het kamp schrijven, terwijl deze in de praktijk niet heel vaak voorkwamen. Voor de auteurs waren deze mensen de belichaming van het kwaad; excessen passen in dit beeld. Dit beeld wordt door vrouwelijke daders nog eens extra bevestigd.

5.2.4. *Frau Hassel en Fräulein Slottké*

Twee vrouwen figureren in de egodocumenten: Frau Elisabeth Hassel, secretaresse en maîtresse van kampcommandant Gemmeker, en Fräulein Gertrud Slottké, werkzaam op het *Judenreferat* van IV B 4. Daar hield deze laatste zich als ondergeschikte bezig met uitzonderingsgroepen, waarvoor ze af en toe ook naar Westerbork moest. Beide vrouwen hadden een bepaalde invloed en macht in het kamp, in ieder geval in de ogen van de auteurs; in contemporaine egodocumenten zien we hoe hún doen en laten op de voet werd gevolgd en geïnterpreteerd.¹³¹⁴

Zo werd Philip Mechanicus op de *Kommandantur* ontboden en kreeg daar Fräulein Slottké te spreken, die hem kort en bondig ondervroeg.¹³¹⁵ Slottké komt hierna meerdere

¹³¹² Caransa, 'Kind in Westerbork', derde stuk, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, 16.

¹³¹³ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 43.

¹³¹⁴ Presser, *Ondergang, tweede helft.*, 331-332, over Elisabeth Helena Hassel (11 januari 1905, Düsseldorf), De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 699. Elisabeth Hassel was getrouwd met Rudolph Hassel en woonde in Düsseldorf. Zij was secretaresse van Gemmeker van 12 oktober 1942 tot 15 april 1945. Zij had geen officiële bevoegdheden, maar Gemmeker gaf haar toch enkele taken met betrekking tot de interne gelegenheden van het kamp, in hoofdzaak betrof dit de *Verwaltung* en personeelsaangelegenheden. Proces Verbaal 414, Bureau Opsporing Oorlogsmisdrijven, d.d. 4 juni 1948, opgemaakt door J. Schoemaker, NIOD, 250i, inv.nr. 1007, 65-66. Herzberg, *Kroniek*, o.a. 287-288, over 'Fräulein Schlottke' van IV B 4 en haar werk voor de Palestina-uitwisseling. Zie ook Giltay Veth en Van der Leeuwen, *Het Weinreb-rapport*, 117.

¹³¹⁵ Mechanicus, *In dépôt*, 77, dagboekantekening van 9 juli 1943.

malen ter sprake in zijn dagboek in verband met de mogelijke *Sperre* die aan Mechanicus kon worden uitgereikt. Ook voor Mirjam Bolle betekende Slottko een mogelijkheid tot een directe verandering ten goede. ‘Maar plotseling een verandering! De vorige week kregen alle mensen met vreemde nationaliteiten een oproep om bij mej. Slottko te verschijnen en we kregen daar de mededeling dat we naar Palestina uitgewisseld zouden worden en in afwachting daarvan naar Celle bij Hannover, in Duitsland zouden vertrekken. Deze mededeling gaf een opwinding als nooit tevoren.’¹³¹⁶ Het feit dat Frau Hassel nog een rijbroek bestelde, liet zien, zo meent Hans Bial in zijn dagboek, dat de oorlog nog lang niet voorbij was. En gesprek van de dag was ‘dieses Mal die Empfindungen der Nacht und nicht mehr der Zug, zumal in der Dienstleitersitzung bekanntgegeben wurde, dass Frau Hassel auf Befragen zu Dr. Spanier gesagt hat, dass an einen Transport vorläufig nicht gedacht wird.’¹³¹⁷

In de beschrijvingen van deze vrouwelijke ‘daders’ speelt nog iets anders mee: hun sekse. Hun vrouw-zijn wordt Hassel en Slottko meer aangerekend dan Gemmeker, Dischner of Deppner hun man-zijn. Vrouwen in dergelijke posities worden als nog verachtelijker, ongewoner ook, beschouwd. Cultureel bepaalde verwachtingen over hoe vrouwen en mannen zouden (moeten) zijn, spelen hier een rol.¹³¹⁸ Van Slottko wordt geregeld ontkend dat zij vrouw is, terwijl haar sekse tegelijkertijd aanleiding is om haar misdaden nog ernstiger te veroordelen. Zij was kil en meedogenloos. ‘A thorough cross-examination followed, which made it quite clear that there was nothing the lady did not know’, schrijft Israel Taubes kort na de oorlog.¹³¹⁹ Haar uiterlijk wordt als volgt beschreven: ‘Zij was klein van gestalte en donker met een lange spitse neus en menigeen van de kampingezetenen dacht, met een Jodin te maken te hebben’, schrijft Ottenstein.¹³²⁰ Geregeld is dit uiterlijk aanleiding om te laten zien hoe misdadig en onvrouwelijk zij was. ‘Ik zag ook Slottko aan de tafel zitten, een scharminkeltje met zwart haar en een klein, mager gezicht’, schrijft Shmu’el Hacoen. Ze droeg een rood-zwart lintje op haar borst, wat een onderscheiding voor deelnemers van de

¹³¹⁶ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 181, aantekening van 24 november 1943. Vergelijk Bial, dagboekantekening van 7 december 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553, waar hij beschrijft hoe Fräulein Slottko weer in Westerbork is en welke vermoedens hij heeft voor wat dit betekent voor de toekomst van het kamp.

¹³¹⁷ Bial, dagboekantekeningen van 18 september 1944 en 19 november 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553.

¹³¹⁸ Mannen worden bijvoorbeeld sneller in verband gebracht met geweld dan vrouwen.

¹³¹⁹ Taubes, ‘The persecution of the Jews in Holland 1940-1944’, NIOD, 250i, inv.nr. 51430. Vergelijk Dwinger, ‘I remember’, 52-54, waarin hij ondervragingen door Slottko beschrijft.

¹³²⁰ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 23.

Putsch was.¹³²¹ ‘Er waren er die zeiden dat ze dat droeg om te tonen waar haar borst was.’¹³²² Barry Spanjaard was geschokt door de lelijkste vrouw die hij ooit had gezien. ‘This is the woman who was described as “a nightmare come to life”, who hated children because she had none, who destroyed happiness, a ghastly figure... (...) bat-like.’¹³²³ Ab Caransa, ten slotte, meent dat Slottké naast ‘fanatiek, anti-semietisch en wreed’ ook een ‘sexloos wezen’ was.¹³²⁴

In het geval van Hassel werd haar vrouwelijkheid juist als extra gevaarlijk gezien. Als aantrekkelijke maîtresse maakte zij gebruik van haar vrouwelijkheid om de commandant te verleiden; zij werd zelfs als gevaarlijker gezien dan Gemmeker zelf. Ottenstein schrijft bijvoorbeeld hoe Hassel soms als plaatsvervangster van Gemmeker optrad. Op die momenten was het nog moeilijker om mensen vrij te krijgen uit transporten. Hij omschrijft Hassel als een ‘felle nazi’, gevaarlijk ook, alleen minder zakelijk ingesteld dan Gemmeker.¹³²⁵ En Herman Schliesser schrijft ‘Seine Freundin war Frau Haselt von deren bösem Geist er sich sehr beëinflussen liess.’¹³²⁶

Maar zodra deze vrouwen zich minder misdadig gedroegen, werd de verklaring evenzeer gezocht in hun sekse. Philip Mechanicus schetst bijvoorbeeld hoe Slottké een ordonnans opdracht had gegeven haar rok weg te brengen om deze op te strijken. Maar de rok was nergens meer te vinden. ‘Zoiets kan voorkomen. De vrouw blijft ook in de meest kritieke situaties vrouw’, becommentarieert Mechanicus. Een grote zoektocht naar het rokje volgde, ‘een Arisch rokje verdwaald tussen de Joden!’ dat werd teruggevonden in het verblijf van de alleenstaande vrouwen. Mechanicus kenmerkt Fräulein Slottké’s gedrag als volgt: ‘Fräulein

¹³²¹ Mislukte staatsgreep van Adolf Hitler van 8-9 november 1923.

¹³²² Hacoheh, *Zwijgende stenen*, 272-273.

¹³²³ Spanjaard, *An American teenager*, 110, 113. Herbert Kruskal lijkt eenzelfde beeld voor ogen te hebben, i.e. dat Schlottke kinderen haatte. Over een binnenkomend transport met alleen vrouwen en kinderen uit Vught, schrijft hij: ‘Sturmfuhrer Fischer and Miss Slottké, Executive Secretary of the Security Service for Jewish affairs, had come especially from Den Haag to enjoy this spectacle.’ Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 11-12.

¹³²⁴ Caransa, stuk drie, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, 18. Vergelijk Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 59, waar Lies Polak de betiteling juffrouw tussen aanhalingstekens zet.

¹³²⁵ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 15.

¹³²⁶ Schliesser, ‘Fuenf Jahre Westerbork’, HCKW, RA 1103, 3. Vergelijk Presser, *Ondergang, tweede helft*, 332, waar wordt besproken hoe in getuigenissen Hassel als ‘felle nazi’ wordt betiteld, harder dan de commandant, ‘vrijwel algemeen luidt het oordeel over haar als een fanatieke antisemiete, voor wie men bang was en ook wel moest wezen.’ En Boas, *Boulevard des misères*, 25, waar hij aanhaalt hoe kampingezetenen over Hassel denken als ‘she-devil’ en de ‘evil spirit of Gemmeker’, 26, waar Boas concludeert ‘In Gemmeker’s absence she became absolute mistress, and at such times the inmates slunk out of her way and even SS-men cringed.’

Slottkes was verheugd en goedertieren, een echte vrouw; zij heeft de ordonnans niet naar de S-Barak gestuurd. Bof voor de ordonnans! Menige Jood is wegens een kleinere onachtzaamheid op straftransport gezet.’ De vrouw in Slottkes strafte de ordonnans niet, waarna Mechanicus de episode eindigt met: ‘Nóg praat iedereen over het rokje van Fräulein Slottkes, niet altijd even eerbiedig. In de geschiedenis zal het zeker een belangrijke plaats innemen.’¹³²⁷ Clara Asscher-Pinkhof had een meisje, Mindeltje, onder haar hoede genomen, om haar in Palestina aan haar ouders weer terug te kunnen geven. Fräulein Slottkes was in eerste instantie onverbiddelijk. ‘„Ik heb u immers gezegd: u kunt rustig hier blijven... dan kunt u hier ook rustig dat kind verder verzorgen.” Daarmee werd ik, verslagen, naar mijn barak terug gestuurd.’ Maar Mindeltje kreeg zelf ook een oproep voor Slottkes te verschijnen. ‘Toen we aan de beurt waren, plantte ik het lichtblauwe wezentje vóór de vrouw, die, eer ze het wist, als iedere andere vrouw reageerde: „Och...”’ Slottkes herstelde zich eerst, maar toen gebeurde er iets. ‘Het had te maken met vrouw-zijn, met menselijkheid. (...) De vrouw keek me vlak in ’t gezicht, en van mij keek ze neer op Mindeltje (...). Toen zei de anders afgebeten stem, langzaam en laag: „Goed. Het kind komt op de uitwisselingslijst. Ik zal dit geval met de commandant bespreken”.’¹³²⁸

Niet iedere auteur legt de nadruk op Slottkes’ en Hassels vrouwelijkheid. Wel worden zij steevast zeer negatief beschreven.¹³²⁹ Frau Hassel en Fräulein Slottkes zijn voor auteurs ondubbelzinnige daders, zij maken het vaak onzichtbare kwaad concreet en daarmee grijpbaar. Maar dan is er nog ‘de’ kampcommandant van Westerbork, Alfred Konrad Gemmeker, die met zijn ‘correcte’ voorkomen een stuk minder makkelijk te duiden was dan deze vrouwen.

5.2.5. De kampcommandant

¹³²⁷ Mechanicus, *In dépôt*, 212, dagboekaantekening van 23 november 1943. Vergelijk Oestreicher, *Ein Jüdischer Arzt-Kalender*, 46, dagboekaantekening van 23 november 1943: ‘Höre in Nacht, daß Transport nicht gibt und denke, daß es wegen des Rocks von Fr. Sch. ist.’ Voor hem is het voorval van de rok dus een directe aanleiding om na te denken over wat dit betekent voor zijn onmiddellijke toekomst; hij wil namelijk graag met dit uitwisselingstransport mee.

¹³²⁸ Asscher-Pinkhof, *Danseres zonder benen*, 209-210.

¹³²⁹ Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 21, ‘Zo vertelde mejuffrouw Slottkes, deze dienaar van de duivel, ons. Jawohl!’ Fields, *Turbulente tijden*, 25, ‘Het was een onaangenaam mens. Ze liet mij pal voor haar neus minutenlang in de houding staan en bekeek me intussen met walging, alsof ik een weezinwekkend schepsel was.’

SS-Sturmbannführer und Regierungsrat dr. Erich Deppner kreeg echter als eerste de leiding over het *Durchgangslager*. Deppner was voormalig chef van de afdeling *Gegnerbekämpfung* die zich bezighield met de bestrijding van het verzet. Dat hij van deze belangrijke post werd ontheven om het doorgangs(- en internerings)kamp te leiden, geeft volgens De Jong aan hoe belangrijk de deportaties waren.¹³³⁰ *SS-Obersturmführer* Josef Hugo Dischner, die hem na twee maanden verving, veroorzaakte problemen. Al voor de oorlog ontslagen uit de *SS-Verfügungstruppen* en daarna administratieve functies vervullend in het *Generalgouvernement*, ontpopte deze man zich, in de Jongs woorden, ‘als een bruto en alcoholist’, die ‘links en rechts om zich heen sloeg.’ De onrust die dat wekte, zou de voornaamste reden zijn geweest hem snel te vervangen door wat later Westerborks definitieve kampcommandant bleek te zijn.¹³³¹

Deze twee kampcommandanten hebben door de korte tijd dat zij in Westerbork verbleven een veel minder prominente plek in de annalen gekregen dan Gemmeke. Ook in egodocumenten komen zij weinig voor; het meest nog in naoorlogse egodocumenten van Duitse joden die immers al vroeg in het kamp waren geïnterneerd. Beide commandanten worden in de egodocumenten als typische SS'ers, typische Duitsers ook, beschreven. Deppner wordt vooral als kil, wreed en onverstoort afgeschilderd, Dischner als gewelddadig en dom. Zo karakteriseert Hans Ottenstein Deppner als ‘type van de S.S. leider: ijskoud, meedogenloos, moordenaar met officiersallures’, terwijl hij Dischner omschrijft als ‘type van de ruwe S.S. man, zonder hersens, haast altijd onder de invloed van alcoholische dranken.’¹³³² Deppner was ‘meedogenloos’ tijdens de eerste transporten, schrijft Ottenstein.¹³³³ Otto Birnbaum memoreert het cynische antwoord dat Mevrouw Schol – de vrouw van de

¹³³⁰ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 691-692.

¹³³¹ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 691. Dischner werd naar Lemberg, waar hij eerder werkte, teruggezonden. Josef Dischner (31 januari 1902 München, lange tijd werkloos vervolgens ‘*Dekorateur in der Textilbranche*’ en ‘*Werbe- und Verkaufskaufman*’ tot hij toetrad tot de SS) was sinds 1932 lid van de NSDAP en *Allgemeine SS* en schopte het tot *SS-Obersturmführer*. Vanaf 1933 beroepsmatig militair, al deed hij ook al dienst in WOI. Van 1934 tot 1936 trad hij toe tot de persoonlijke staf van de *Reichführers-SS*. In 1939 werd hij uit militaire dienst ontslagen wegens zijn gezondheid en begon zijn ambtelijke SS-carrière in het *Zivilverwaltung im Generalgouvernement*, waarvoor hij op verschillende plekken in bezet Europa, waaronder Westerbork, dienst deed. In 1944 kwam hij ten slotte bij de *Waffen-SS*. ‘United States Mission Berlin Document Center’, 18 augustus 1977, aanwezige informatie over Josef Dischner, aanvraag Riod, ondertekend Daniel P.Simon, director, HCKW, DO 1047, inv.nr. 9209. Deppner werkte later nauw samen met Harster. Van der Zee, *De trein*, 30.

¹³³² Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 20.

¹³³³ *Ibid.*, 48.

Nederlandse commandant in het vluchtelingenkamp – kreeg, toen ze bij Deppner intervenieerde voor de weeshuiskinderen. ‘ “In Auschwitz gibt es bessere Waisenhäuser als hier”’, zou Deppner hebben gezegd. Salo Carlebach trad voor de kinderen in het krijt en vroeg de ‘SS-Teufel’ of hij de kinderen mocht begeleiden en werd zo ‘“freiwillig dem Satan zum Fressen.”¹³³⁴

Van Dischner wordt vooral zijn gewelddadige optreden tijdens de oktoberdagen van 1942 beschreven. Dischner stuurde toen – onder meer – enkele honderden vrouwen en kinderen linea recta naar Polen door, zonder eerst op de echtgenoten te wachten. Toen de vrouwen doorkregen wat er gebeurde, ontstond een grote chaos. ‘Dischner rende erheen en sloeg met zijn rijzweep in de menigte om haar vooruit te drijven. (...) Enkele vrouwen lukte het in het kamp te vluchten, de anderen – vooral de vrouwen met kinderen, werden meedogenloos de trein ingeduwd’, schrijft de anonieme *FK*-man.¹³³⁵ Hoewel Inge Gassmann-Baumann zich herinnert hoe Dischner haar man uit een transport haalde, is dit geen pleidooi voor de SS’er; het toont eerder zijn wispelturigheid aan. In hetzelfde transport zat ook haar zus.¹³³⁶

‘Een deportatietransport is altijd onmenselijk en wanneer ik er nu over nadenk, moet ik zeggen, dat de humane behandeling erger was, dan de brutale’, schrijft Josef Weisz niet lang na de oorlog. ‘B.v. bij de commandant Dischner werd geslagen en getrapt – Dischner was altijd dronken. – De mensen wisten toen, wat hen te wachten staat. Bij Gemmeker ging dat alles “Cavalierachtig”. (...) Koelbloedig en met een glimlach heeft hij de mensen bedonderd.’¹³³⁷ Waar Deppner en Dischner voor de auteurs ondubbelzinnig daders waren, prototype SS’ers, was Gemmeker dat niet.

Gemmeker werd in 1907 in Düsseldorf geboren en was een zogenaamde ‘carrière’ man. Schijnbaar uit het niets klom hij op tot één van de belangrijkste functies in het Duitse bezettingsbestuur in Nederland. Pas in 1937 werd hij lid van de NSDAP, eind 1940 lid van de SS. Vanaf 1940 werkte hij in Den Haag als *Personalreferent* bij de *Befehlshaber der Sipo und SD (BdSD)*. In 1942 werd hij Kommandant van het gijzelaarskamp ‘Beekvliet’ in Gestel,

¹³³⁴ Birnbaum, verslag, NIOD, 250i, inv.nr. 497, 5.

¹³³⁵ ‘Uit het dagboek van een FK-man, ‘dagboekantekening’ van 5 oktober 1942, HCKW, RA 1552, 7., Vergelijk Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 50, Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 115 over Deppner’s dronken en gewelddadige gedrag in het algemeen, waarmee hij ook andere SS’ers aanstak.

¹³³⁶ Gassmann-Baumann, ‘Memoires’, HCKW, RA 767, 13.

¹³³⁷ Weisz, verslag in brief, HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-17.

alvorens in Westerbork te worden aangesteld.¹³³⁸ Taferelen zoals die met Dischner bij de oktobertransporten van 1942 kwamen onder Gemmeker niet meer voor. Onder de leiding van deze commandant kwam juist het culturele leven in het kamp tot bloei. Het was Gemmeker die het groene licht gaf voor de revue waar hij zelf op de voorste rij zat, voor de sportwedstrijden die hij geregeld bezocht, en voor de Westerborkfilm die op zijn commando werd gemaakt.¹³³⁹ Hoewel ook deze kampcommandant kon ‘razen en tieren’, zoals Herzberg schrijft, was het antwoord dat men meestal kreeg op de vraag wie deze man nu was: ‘hij heeft *Kinderstube* gehad, en dat wilde zeggen: een behoorlijke opvoeding.’¹³⁴⁰

In de beschrijving van de man in de secundaire literatuur wordt hier de nadruk op gelegd: Gemmeker was een ‘goede’ kampcommandant. Eén van de redenen dat Gemmeker maar een lichte straf kreeg – tien jaar cel, waarvan hij al drie en een half jaar had uitgezeten –, waren de relatief positieve getuigenverklaringen tijdens zijn proces. Kurt Schlesinger getuigde dat Gemmeker ‘een goede commandant was, die prijs stelde op orde, kalmte en menselijkheid.’ Dit zou niet alleen Schlesingers mening zijn geweest, maar die van de kampingezetenen in het algemeen.¹³⁴¹ Bovendien was Gemmeker vele malen beter dan de commandanten die men in het oosten leerde kennen, of al kende uit Amersfoort of Vught. ‘Zo kon de onmens in de herinnering ‘menselijk’ worden’, meent Nanda van der Zee.¹³⁴² Vooral angst zou hiervoor de reden zijn geweest. Om deze de baas te blijven liet men zich meeslepen, ‘in hoopvolle, niet reële voorstellingen; ook, en juist ook, van de man in wiens handen zijn lot gelegen lag’, wat leidde tot ‘verdringing en soms zelfs tot verering.’¹³⁴³

In dagboeken en brieven is te lezen, nog meer dan bij andere Duitsers in het kamp het geval was, hoe acties en gedragingen van Gemmeker op de voet worden gevolgd.

¹³³⁸ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 327, en De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 698. Zie voor uitgebreidere informatie over Gemmekers leven vóór Westerbork, Boas, *Boulevard des misères*, 16-19, en Van der Zee, *De Trein*, 49-55, 89-107.

¹³³⁹ Over de Westerborkfilm: Dirk Mulder, Ben Prinsen, *Kamp Westerbork gefilmd. Het verhaal over een unieke film uit 1944*, (Herinneringscentrum kamp Westerbork, Hooghalen/Assen: Van Gorcum 1999).

¹³⁴⁰ Herzberg, *Kroniek*, 265.

¹³⁴¹ Zoals aangehaald in Boas, *Boulevard des misères*, 20, vertaling van eigen hand. Enkele auteurs in memoires halen deze positieve oordelen over Gemmeker eveneens aan. Bijvoorbeeld Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 101, waar hij schrijft over de ‘zoetelijke verhalen’ die over Gemmeker de ronde deden. Elie Cohen beschrijft hoe Gemmeker altijd ‘correct’ was en zoals men zei een ‘goede *Kinderstube* had.’ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 37.

¹³⁴² Van der Zee, *De trein*, 67.

¹³⁴³ *Ibid.*.

Kampingezetenen voelden zich (en waren) in hoge mate afhankelijk van de luimen van de commandant; hij was degene die immers het laatste woord had. Zo was het eerste dat men bij aankomst wilde weten wat voor commandant Westerbork had; met een ‘goede’ was misschien nog wat ‘mogelijk.’ Willem Willing schrijft in zijn dagboek ‘de commandant een Duitsch majoor waarvoor een ieder rilt en beeft, moet een zeer behoorlijk mensch zijn’, terwijl Italie al snel aantekent dat de commandant ‘niet de kwaadste’ zou zijn.¹³⁴⁴ Beiden verbonden hieraan de conclusie, of eerder hoop, dat dit een positieve uitwerking zou kunnen hebben op hun lot. Ook Lotte Ruth Kan beschrijft de kampcommandant in eerste instantie behoorlijk positief, hiermee uiting gevend aan haar hoop dat hij haar als gemengd-gehuwde uit het kamp zou ontslaan. ‘De Ct.[? EM] is een buitengewoon prettig en sympathiek iemand, die je zoo eerlijk aankijkt. Ik was erg blij kennis met hem gemaakt te hebben. En ik merkte dat hij mijn mannetje ook sympathiek vond.’¹³⁴⁵ Maar gaandeweg leerde ze hem van een andere kant kennen. ‘‘Gem. is toch raar! Een zuster van die Mevr. Fikri (Frau van de Turksche gezant) zit in de S. Had een kennel met een boertje samen in Rotterdam. Hij vroeg aan, moest haar dringend spreken over zaken, kreeg onmiddellijk toestemming! Misschien, omdat G. van honden houdt. Maar een S-geval en heelemaal geen familie. Hij sleepte van alles mee en wilde probeeren over 14 dagen terug te komen.’¹³⁴⁶

Lotte Ruth Kan veranderde later dus van mening over de kampcommandant. Angst speelde een belangrijke rol bij het beoordelen van (acties van) Gemmeker, maar dit betekende niet dat de commandant alleen vanuit die angst werd beoordeeld. Pragmatische overwegingen speelden een belangrijke rol. Men kende de man immers nog niet, de afloop van de oorlog was nog onbekend en men kon alleen op onmiddellijke informatie afgaan. Al in het kamp sloeg een positief oordeel vaak om in een negatief oordeel. Italie’s eerste indruk mag heel behoorlijk zijn geweest, inspecties in zijn barak doen hem later schrijven dat ‘de commandant en zijn trawanten’, ook wel sarcastisch ‘de heren’ genoemd, weer de ronde deden.¹³⁴⁷ Ook Hans Bial was voorzichtig in zijn conclusies over de kampcommandant. ‘Auf die Frage, was mit uns geschieht wenn er weggeht, hat er etwas vom Kapitän der das Schiff nicht verlässt, erzählt und dass er uns dann mitnahme. Worauf die Mädels gesagt haben: Aber die Engländer

¹³⁴⁴ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 33, Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 406, dagboek aantekening van 7 oktober 1943.

¹³⁴⁵ Brief van Lotte Ruth-Kan van 3 mei 1944 aan Tibor Feldman, echtgenoot, HCKW, SRA 1727.

¹³⁴⁶ Brief van Lotte Ruth-Kan van 9 augustus 1944 aan Tibor Feldman, echtgenoot, HCKW, SRA 1727.

¹³⁴⁷ Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 479, dagboek aantekening van 7 augustus 1944, 434, dagboek aantekening van 26 december 1943, over ‘de heren’ die zijn barak kwamen inspecteren.

tun uns doch nichts. Man ist der Meinung, er konnte keine andere Antwort geben, aber ich sehe das nicht recht ein, und ich bin nicht gerade begeistert von dem Gedanken.’¹³⁴⁸

Het beeld van de kampcommandant dat in de brieven en dagboeken naar voren komt is dus niet zo rooskleurig. Er tekent zich al snel een beeld af van een man die op het eerste gezicht heel behoorlijk lijkt, een ‘heer’ zelfs, maar bij nader inzien toch wispelturiger is dan gedacht, grillig en onberekenbaar. Philip Mechanicus schrijft met nauwelijks verholen spot over Gemmeker en ‘zijn Joden’. Zijn vaak als misleidend beschreven acties volgde hij op de voet. Hij gaat in op de geruchten over de man, zoals de goede ‘*Kinderstube*’, en op het alsmat interpreteren van Gemmekers gedrag, iets dat ook hijzelf niet laten kan.¹³⁴⁹ Wanneer hij de populariteit van de revue beschrijft, merkt Mechanicus vertwijfeld op: ‘De mens wil treuren met de door het lot getroffen, maar voelt zich gedrongen te leven met de levenden. Is de *Obersturmführer* een zo goed psycholoog, dat hij deze levenswet begrepen heeft en ze hier daarom heeft toegepast? Of is hij slechts een brute egoïst, die de Joden voor zijn plezier plezier laat maken en hun óók wat gunt? Hij laat zich niet in het hart zien.’¹³⁵⁰ Mechanicus karakteriseert Gemmeker ten slotte als volgt: ‘Onberekenbare natuur met ijzeren handen, waarover fluweel.’¹³⁵¹ Achter het ‘correcte’ voorkomen – zijn ‘charme’ – zag Etty Hillesum een wrede, kille en onoprechte man. Zijn gezicht kwam haar voor ‘als een smal litteken, waarin verbeterheid, vreugdeloosheid en onoprechtheid met elkaar vergroeid zijn’, en de man zelf hield het midden tussen ‘een verzorgde kappersbediende en de stamgast van een artiestenkroeg.’¹³⁵²

Het beeld van Gemmeker dat in de oorlog is ontstaan vormt de basis voor de herinneringen waarin Gemmekers gedrag en handelen voor de desbetreffende auteurs geen directe consequenties meer heeft. In memoires verschijnt een niet onknappe man van middelbare leeftijd die correct was in zijn voorkomen en omgang met de kampingezetenen, een ‘koning’ die – zowel letterlijk als figuurlijk – heerste over ‘zijn’ joden, en die een belangrijk stempel op het kamp drukte. Tegelijkertijd was deze man geheel onvoorspelbaar in

¹³⁴⁸ Bial, dagboekaantekening van 3 oktober 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553.

¹³⁴⁹ Mechanicus, *In dépôt*, 20, dagboekaantekening van 31 mei 1943, 92-93, dagboekaantekening van 23 juli 1943, 134-135, dagboekaantekening van 21 augustus 1943, 167, dagboekaantekening van 20 september 1943.

¹³⁵⁰ *Ibid.*, 163, dagboekaantekening van 16 oktober 1943.

¹³⁵¹ *Ibid.*, 239, dagboekaantekening van 2 december 1943.

¹³⁵² Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 695-696, brief van 24 augustus 1943 aan Han Wegerif en anderen. Vergelijk Bial, dagboekaantekening van 8 oktober 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553. ‘Der Ostuf hat in der bekannt loyalen, beinahe sich entschuldigenden Art und Weise von der Notwendigkeit einer straffen Disziplin und den bereits bekannt gemachten Strafen gesprochen. “Wer seine Pflicht tut, dem wird kein Haar gekrümmt.”’

zijn handelen, kil en koelbloedig, een raadsel: Gemmeker staat boven alles symbool voor het vreemde en bedrieglijke van Westerbork zelf, hij was als het ware de vervolmaking van het Westerborkse systeem van misleiding. Waar SS'ers en vrouwelijke daders de belichaming van het kwaad waren, was Gemmeker de belichaming van het ongrijpbare, onvoorspelbare en dubbelzinnige van Westerbork. Diezelfde onvoorspelbaarheid en wispelturigheid, de misleiding door een 'goede' commandant riep een bepaalde twijfel op. Men zag met eigen ogen een man die weinig tot geen geweld gebruikte, al wist men (achteraf) dat men destijds niet alles van deze man zag. Net als in beschrijvingen van SS'ers drukken 'positieve' benamingen – Gemmeker is een 'heer', hij 'zorgt' voor 'zijn' joden, hij is een 'vorst' – het dubbelzinnige van deze 'gentlemanboef' uit.

In de vroege memoires van Salomon van den Bergh is Gemmeker de 'Blonde Germaanse godheid' die de cartotheek binnenstormde en zo 'als stond hij aan de grabbelton op een fancy-fair' over leven en dood besliste, of een 'God Almighty', zoals hij in Edgar Weinbergs naoorlogse verslag figureert.¹³⁵³ Van den Bergh beschrijft de keer dat hij even de misdadiger achter het masker van 'correctheid' zag, toen Gemmeker vier mannen zo de trein in schopte 'zijn hemelsblauwe ogen en de officierspet ten spijt.'¹³⁵⁴ Gemmeker had 'studiously correct "Prussian officer type"-manners', schrijft Weinberg, terwijl hij een ontmoeting met hem als kil, onberekenbaar en ongemakkelijk beschrijft.¹³⁵⁵ Gertrud Hanemann-Kelemen herinnert zich Gemmeker als een commandant 'mit kultivierten Neigungen und fühlt sich wie etwa Ludwig von Bayern oder ein Renaissancesfürst. Für ihn und Hasselt arbeitet ein ganzer Hofstaat.'¹³⁵⁶ Maar, beklemtoont zij, 'genauso herzlos schickt Gemmecke die Transporte weg.'¹³⁵⁷

Durlacher schrijft zo'n vijftig jaar later over de 'onberekenbare commandant' en de 'SS-er met het herengezicht', die hem en andere jongens die zogenaamd turnoefeningen aan

¹³⁵³ Van den Bergh, *Deportaties*, 24. Weinberg, 'Alexandrië', HCKW, DO 11, inv.nr. 0016, 15.

¹³⁵⁴ Van den Bergh, *Deportaties*, 31.

¹³⁵⁵ Weinberg, 'Alexandrië', HCKW, DO 11, inv.nr. 0016, 26.

¹³⁵⁶ Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 13.

¹³⁵⁷ Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 13-16. Vergelijk Kruskal, 'Two years behind barbed wire', NIOD, 250i, inv.nr. 509, 19, 'The commandant had conjured fiendish and infernal schemes', over ziekenhuistransport van 7 februari 1944, Hakkert, *Het moordhol Bergen-Belsen*, 12-13, 'moordenaar met handschoenen', Borensztajn, *Dagboek*, 41, 'De commandant in hoogst eigen persoon heeft ons iets te melden. Dat is nog niet eerder voorgekomen dat de commandant het woord tot ons joden richt. En gesproken heeft hij. Zijn boodschap is dat Westerbork geëvacueerd zal worden.'

het doen waren ‘bijna vriendelijk’ toesprak om door te gaan.¹³⁵⁸ ‘Dat was een veertiger, recht en slank, met lichte ogen, vol blond golvend haar, een knappe man, het ideaal van de Duitse Ariër’, schrijft Herbert Buchsbaum. Hij hoorde nooit een hard woord van deze man, nooit werd iemand geslagen, ‘steeds gedroeg hij zich correct en met een vanzelfsprekendheid, alsof het verslepen van mensen een normale conditie van het leven was.’¹³⁵⁹ Gemmeker en de dubbelzinnige rol die hij speelde in de revue komen vaak ter sprake, en als het kan geven auteurs een voorbeeld van de ‘ware’ Gemmeker, een Gemmeker die zijn geduld verloor en zelfs geweld gebruikte of een Gemmeker die voor één ontsnapping tien anderen op transport liet gaan.¹³⁶⁰ Verschillende auteurs willen aantonen dat Gemmeker wel degelijk wist wat er gebeurde in Polen. Zo schrijft Shulamith Garbasz-Zimet dat Gemmeker maar een korte gevangenisstraf kreeg, omdat hij claimde niet te weten wat er met de mensen was gebeurd. ‘In reality he knew’, schrijft ze en ze onderbouwt haar theorie: de architect van Auschwitz, Winne, logeerde bij Gemmeker zelf.¹³⁶¹ Deze kennis van Gemmeker stond tegenover de onwetendheid over Auschwitz van de kampingezetenen zelf, wat de misleidende intentie nog misdadiger maakte.

¹³⁵⁸ Durlacher, *Quarantaine*, 49, 58. Vergelijk Magid, *Ontsnapping uit Westerbork*, 56-57.

¹³⁵⁹ Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 64. Gemmeker was in werkelijkheid op dat moment vijf-, zesendertig jaar oud.

¹³⁶⁰ Voorbeelden van revue en Gemmeker: Hacothen, *Zwijgende Stenen*, 266-267, Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 141, Eliel-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 14. Over de revue: hoofdstuk zes, hoofdstuk 6: ‘De mensen zijn zoals overal, van alle standen, goede en slechte karakters’, paragraaf 6.6. ‘De’ mens in Westerbork. Over de ‘ware’ Gemmeker: Van den Bergh herhaalt het voorval van *Deportaties* in zijn memoires *Kroonprins van Mandelstein*, 117-118, Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 155, waar Schwarz schrijft dat Gemmekers woede voor diegenen die uit zijn ‘paradijs’ durven te ontsnappen grenzeloos is, Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 57-59, over het babietje Michieltje dat van Gemmeker mocht aansterken, maar eenmaal gezond ook met de *Arbeitseinsatz* meemoest, Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 43, over hoe Gemmeker bij binnenkomende transporten zijn honden op mensen die per ongeluk zijn richting opliepen afstuurde en dan lachte.

¹³⁶¹ Garbasz-Zimet, ‘The Holocaust years’, HCKW, DO 825, inv.nr. 8588, 8. Winne hielp inderdaad met de bouw van de grote doorgangsbarakken in Westerbork. Vergelijk Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 48, waar hij schrijft dat ‘SS-architect’ Winne zich in februari 1942 in Westerbork vestigde om die reden, Presser, *Ondergang*, 306. Vergelijk Izak Stibbe, ‘Mijn oorlogsverleden’, 1997, HCKW, DO 634, inv.nr. 7538-02, 3 met betrekking tot Gemmekers kennis over het lot van de joden in Polen, en Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 115-116, ‘Het is immers niet mogelijk dat hij niet op de hoogte was van wat er in Auschwitz en anderen kampen gebeurde.’

In de herinnering wordt Gemmeker dus niet zonder meer ‘menselijk’ gemaakt, zoals Van der Zee meent. Er is juist besef van de dubbelheid van zijn handelen; van de misleiding die heeft plaatsgevonden met Gemmeker als spil. Tegelijkertijd is Gemmeker niet zo’n eenduidige ‘dader’ als een schreeuwende Van Eck of de onmenselijke machine Fräulein Slotke.

Jacobus Valk beschrijft hoe bij een voetbalspel de bal Gemmekers fiets omver deed vallen. Tot zijn grote verbazing gebeurde er niets. De commandant werd niet kwaad en het spel kon gewoon doorgaan.¹³⁶² Toen Barry Spanjaard op een keer ’s nachts met zijn vrienden aan het kaarten was, werd hij gesnapt door de kampcommandant zelf. Maar de man zei niets en maakte rechtsomkeert. ‘Gemmeker could have made things much worse for us’, concludeert Spanjaard.¹³⁶³ En Julie van Zuiden Bosman schrijft hoe Gemmeker had geprobeerd een vriend uit een transport te redden en tegen lijfstraffen was; dit was wel anders in andere kampen.¹³⁶⁴ Ook Hans Ottenstein worstelt met de figuur van Gemmeker. Hij beschrijft hem als ‘ijskoud’ en een ‘SS’er door en door’ en houdt hem verantwoordelijk voor de deportatie van meer dan 100.000 mensen. Maar hij kan de man niet als corrupt beschouwen, ‘het persoonlijke gesprek verliep altijd correct’ en geweld gebruikte Gemmeker niet. Toegeven dat in sommige gevallen bepaald gedrag niet slecht was, valt Ottenstein zwaar, maar hij doet het toch, en ook ‘moet gezegd worden’ dat Gemmeker geen verraders of spionnen in het kamp toeliet. ‘Te begrijpen was deze man nooit, zijn redeneringen waren altijd verrassend’, concludeert hij ten slotte over deze man, ‘de’ commandant van Westerbork.¹³⁶⁵

5.3. TUSSEN DADER EN OMSTANDER IN?

5.3.1. *De Nederlandse Marechaussee*

In een schrijven van de afdelingscommandant van 22 juli 1942 werden de volgende taken van de Nederlandse Marechaussee, dan vijftien man sterk, in Westerbork genoemd: de verzorging van jodentransporten van en naar Hooghalen en de verantwoordelijkheid voor de bagage,

¹³⁶² Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 70.

¹³⁶³ Spanjaard, *An American teenager*, 105-106. Het is ongebruikelijk dat de kampcommandant midden in de nacht in een barak verschijnt; het gaat hier echter niet om wat hier werkelijk is gebeurd, maar om hoe Barry Spanjaard dit heeft ervaren.

¹³⁶⁴ Van Zuiden-Bosman, herinneringen Westerbork en Theresienstadt, NIOD, 244, inv.nr. 368.

¹³⁶⁵ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 17-20, 51, 73a.

bewaking van de barakken en andere ordemaatregelen in het kamp, de bediening van de telefooncentrale in de nacht, bewaking van joden die buiten het kamp werkten, transportdiensten naar Assen, Groningen en Oranjekanaal en het bezetten van politiewachtposten aan de toegangen tot het kamp.¹³⁶⁶ Net als de Nederlandse politie begeleidden de marechaussees – vrijwillig – af en toe kleine groepjes joden naar Westerbork. Voor de interne rust in het kamp was echter hoofdzakelijk de joodse Ordedienst verantwoordelijk.¹³⁶⁷

De vooral uit de nabije omgeving afkomstige marechaussees werden telkens voor twee maanden gedetacheerd, waarschijnlijk om al te familiale omgang te voorkomen.¹³⁶⁸ Hun aantal groeide tot de eerder genoemde 35 man in 1942, in 1944 zelfs tot 60.¹³⁶⁹ Eerst werden zij ondergebracht in het kamp zelf, al snel verhuisden ze naar het *Heidelager*.¹³⁷⁰ Marechaussees werden dus in toenemende mate van kampingezetenen afgezonderd. Andere politie-eenheden werd ook de toegang tot het kamp ontzegd. In een *Kommandanturbefehl* van 14 januari 1943 staat dat alleen de daar gestationeerde politie het kamp mocht betreden.¹³⁷¹ Voor kampingezetenen bestond een groetplicht, net als tegenover de Duitsers en het Nederlands personeel.¹³⁷² Gebruik van geweld werd geschuwd; verschillende marechaussees waren kampingezetenen in meer of mindere mate ter wille met het smokkelen van brieven of door anderszins een oogje toe te knijpen. De Jong meent dat het mede vanwege deze veelvuldige ‘toenadering’ is geweest, dat de marechaussees in de zomer van 1944 werden vervangen door het genoemde Politiebataljon.¹³⁷³

¹³⁶⁶ Schrijven van de afdelingscommandant van 22 juli 1942, NA, Ministerie van Justitie, DGvP, 262. Met dank aan Frank van Riet.

¹³⁶⁷ Voor uitleg over de OD zie hoofdstuk 6: ‘De mensen zijn zoals overal, van alle standen, goede en slechte karakters’, 384-385.

¹³⁶⁸ Zoals blijkt uit het lopende onderzoek van Frank van Riet. Vergelijk De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 691, waar hij schrijft dat de marechaussee ook ter ordehandhaving diende, 701, over taken in het kamp, over de recruitering van vooral mensen uit de streek zelf. Mulder, Abuys, *Een gat in het prikkeldraad*, 69, over taken van marechaussees.

¹³⁶⁹ Zie hoofdstuk vijf ‘De krankzinnigheid ten top gevoerd’, paragraaf 5.2.1. Duitsers in kamp Westerbork, 269-270.

¹³⁷⁰ Mulder, Abuys, *Een gat in het prikkeldraad*, 70.

¹³⁷¹ ‘Kommandanturbefehl 3’, van 14 januari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 120.

¹³⁷² ‘Lagerbefehl 231’ van Jacques Schol, van 7 januari 1943, HCKW, DO 1093, inv.nr. 1945-49-01. En ‘Kommandantur-Befehl No.3’, 14 januari 1943’, HCKW, DO 1093, inv.nr 1945-49-01.

¹³⁷³ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 701. Het rouleringssysteem moest ook al te familiale omgang tegen gaan.

Tijdens de bezetting werd over de marechaussees over het algemeen positief geoordeeld. ‘De marechaussee is over het algemeen goed, en heeft de smoor in dat ze onder de Duitsers moeten werken’, schrijft Mirjam Bolle in haar briedendagboek.¹³⁷⁴ Marechaussees hielpen bovendien bij het smokkelen van brieven.¹³⁷⁵ Philip Mechanicus was in eerste instantie niet heel positief over zijn bewakers: ‘Tussen de lupinen verheffen zich om de paar honderd meter de torens, waar marechaussees met de barse helm op de boerse kop en de angstwekkende karabijn binnen het bereik van de hand de wacht houden, om ontvluchting te voorkomen. Langs het prikkeldraad patrouilleren marechaussees met de karabijn aan de forse schouder.’ Maar ook hij meent dat deze mannen ‘voor het grootste gedeelte goedgezind en mild’ waren. Volgens hem hadden de marechaussees er schoon genoeg van ‘in haar torens bij tij en ontij overdag en 's nachts te koekeloeren en langs het prikkeldraad te patrouilleren. Ze wil evenals de Joden naar huis.’¹³⁷⁶

Dit positieve geluid is ook hoorbaar in vroege memoires en verslagen. ‘Met uitzondering van opperwachtmeester de Jong en enkele van zijn vrienden (...)’, meent Josef Weisz, ‘was de marechaussee anti-Duits en heeft getracht het zware lot van de vertrekkenden te verzachten.’¹³⁷⁷ Barry Spanjaard beschrijft hoe marechaussees gedwongen waren Westerbork te bewaken en stelt dat bijna allen heel behoorlijk waren.¹³⁷⁸ De meeste marechaussees waren Salomon Braaf ter wille, ‘indien dit maar even mogelijk was.’ ‘Een marechaussee uit onze plaats, die tijdelijk overgeplaatst was naar het kamp, ging meestal zijn

¹³⁷⁴ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 148-149, dagboek aantekening van 8 juli 1943.

¹³⁷⁵ *Ibid.*, 159, dagboek aantekening van 21 juli 1943.

¹³⁷⁶ Mechanicus, *In dépôt*, 33, dagboek aantekening van 8 juni 1943, over milde marechaussees, 37, dagboek aantekening van 10 juni 1943, over ‘boerse kop’, 156, dagboek aantekening van 11 september over hoe de marechaussee net als de joden naar huis wil. Vergelijk 223, dagboek aantekening van 5 december 1943, over ontslag van het bedieningspersoneel van het Heidelager, wegens ‘te goede verstandhouding met de marechaussees, die verboden vriendendiensten aan de Joden bewezen’, en 276, dagboek aantekening van 8 februari 1944 over de negatieve houding van de Nederlandse marechaussees tegenover de Duitse joden naar aanleiding van een voorval van Schlesinger die was aangehouden door een marechaussee. Zij vinden ‘dat de Duitse Joden ons de trein inschoppen.’ In 2010 verscheen het dagboek van Klaartje de Zwarte-Walvisch, dat voornamelijk over haar verblijf in Vught handelt, maar waarin ook de aankomst in Westerbork wordt beschreven. Het dagboek is niet meer meegenomen in het onderzoekscorpus, maar laat wel de typerende positieve beleving van de marechaussee zien. De Klaartje de Zwarte-Walvisch, bezorgd door Ad van Liempt en Ariane Zwiers, *‘Alles ging aan flarden’; Het oorlogsdagboek van Klaartje Zwarte-Walvisch*, (Amsterdam: Balans 2009) 193-194.

¹³⁷⁷ Weisz, verslag in brief, HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-1, 3.

¹³⁷⁸ Spanjaard, *An American teenager*, 86.

wekelijkse vrije dag naar de kazerne. Voordien kwam hij dan vragen of er nog brieven of boodschappen waren voor de vrouwen, die hij steeds zelf bracht en de volgende dag kwam hij dan met het antwoord.¹³⁷⁹ Belangrijk is het onderscheid in ‘goede’ en ‘slechte’ marechaussees, zoals we Bolle, Spanjaard en Weisz zagen maken, waarbij vooral Opperwachtmeester De Jong als grootste schurk naar voren komt. ‘Bijzonder slecht gedragen heeft zich de opperwachtmeester en latere onderluitenant der marechaussee de Jongh’, schrijft Werner Stertzenbach. ‘Hij was beste maatjes met de Nazi’s, heeft nachtenlang met hen gezopen. (...) Hij heeft gevangen mishandeld en zijn hele houding bewees aan de Duitsers, dat hij de juiste man voor dit karwei was.’¹³⁸⁰ Dit was wel, nadrukkelijk, de uitzondering. Er werden in deze vroege egodocumenten over het algemeen geen vragen gesteld bij het (basis)feit dat deze mensen dit werk deden.

Soms is de beleving ambivalent. Dit heeft te maken met een dagend besef bij de auteurs van de aard van het werk van de marechaussees in Westerbork. Zij bewaakten immers medeburgers, zelfs al deden zij dit over het algemeen op vriendelijke wijze. Nora Keizer schrijft hoe ze bij aankomst in het kamp mannen zag werken onder begeleiding van bewapende marechaussees. ‘Er achter staat een marechaussee met een hond.’ (...) ‘Een huivering gaat door mij heen. Dit is gevangenschap. Dit is ons voorland. Een staaltje van *Arbeitseinsatz* in Duitsland. Maar daar is geen marechaussee, die oogluikend toelaat, dat de mannen ons toeroepen, ons bestormen met vragen waar we vandaan komen, angstig en verlangend tegelijk familieleden te treffen.’¹³⁸¹ De ambivalentie die in contemporaine beschrijvingen voorkomt, heeft wellicht ook te maken met de afhankelijkheidsrelatie waarin men zich tot de marechaussees bevond, zelfs al was deze afhankelijkheid lang niet zo nadrukkelijk als bij de Duitsers in het kamp. Enkele kampingezetenen zijn ronduit negatief

¹³⁷⁹ Salomon Braaf, ‘Uit het dagboek van S.J. Braaf’, net naoorlogs, NIOD, 250i, inv.nr. 498, 6, 8. Vergelijk Elie Cohen, verslag 2 NIOD, 244, inv.nr. 475, 3.

¹³⁸⁰ Stertzenbach, ‘Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 494, 8. Vergelijk Weisz, verslag in brief, HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-1 3, Schliesser, ‘Fuenf Jahre Westerbork’, HCKW, RA 1103, 2, Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 22, over De Jongh. Over onderscheid in ‘goede’ en ‘slechte’ marechaussees: Braaf, ‘Uit het dagboek van S.J. Braaf’, net naoorlogs, NIOD, 250i, inv.nr. 498, 6, 8, over een hem onbekende marechaussee bij een controle, zodat hij niet onder een transport kon uitkomen, Bial, dagboekantekening van 17 oktober 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553, waar hij een negatieve ervaring beschrijft met een marechaussee die inspectie hield, dagboekantekening van 13 april 1945, waar de marechaussees feestvierden met de bevrijde Westerborkers, en hen de hand schudden. Ook hier wordt onderscheid gemaakt in soorten marechaussee.

¹³⁸¹ Keizer, *Danse macabre*, 21-22, ook 29. Vergelijk Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 10, 17.

over het optreden van de marechaussees, maar dan gaat het vooral over uitzonderlijke situaties, zoals de oktobertransporten in 1942. Coen Rood beschrijft bijvoorbeeld hoe marechaussees gummistokken gebruikten om mensen op te jagen, en de FK-man schrijft hoe mensen door de marechaussees naar de trein werden gedreven.¹³⁸²

In memoires kantelt het beeld van de marechaussees. Positief blijven auteurs schrijven over ‘goede’ marechaussees die mensen hielpen ontsnappen, maar de groep als geheel wordt anders beoordeeld.¹³⁸³ Shmu’el Hacoen maakt bijvoorbeeld duidelijk onderscheid tussen de ‘gemene antisemiet’ de Jong en een jongen die hem naar zijn werk buiten het kamp bracht, ‘een goeie jongen’ (...) ‘en zelfs aardig en vriendelijk.’ Maar als De Jong er aankwam ‘streken ze hun uniform recht en hielden zich ver van de jonge Joden “die werken konden”.’¹³⁸⁴ Vaker worden de marechaussees eenduidig negatief beschreven. Jules Schelvis plaatst de eretitel ‘Koninklijke’ tussen aanhalingstekens, hiermee aangevend dat de marechaussees dit predicaat eigenlijk niet meer waardig waren.¹³⁸⁵ Gerhard Durlacher is kritisch over hoe de marechaussees ‘onbewogen’ toekeken toen zijn transport in Hooghalen aankwam. Een enkeling stak een hand uit om te helpen, maar ‘onder de afkeurende blik van de twee Feldpolizisten blijft het bij een eerste poging.’¹³⁸⁶ Gedrag van de marechaussees wordt vaker

¹³⁸² Rood, ‘Westerbork’, 90 in Presser, *De nacht der girondijnen*, en ‘Uit het dagboek van een FK-man, 5 oktober 1942, HCKW, RA 1552, 5, over een transport ‘Ook enige leden van de marechaussee trapt en duwden de vrouwen naar voren.’ Israel Taubes is als één van de weinigen geheel negatief over de Marechaussee, noemt hen ‘paid serfs’, die over duizenden joden heersten. Taubes, ‘The Persecution of the Jews in Holland, 1940-1944’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 19.

¹³⁸³ Magid, *Ontsnapping uit Westerbork*, 36, Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 82, over de marechaussee die Jenny Stern hielp met ontsnappen. Uitzondering is Dwinger, ‘I remember’, 34, die op dezelfde manier blijft schrijven als in vroege egodocumenten zoals ‘We were guarded by Dutch police officers. Probably good people but who were forced to do this’. Ook Schroot-Polak, ‘Levensbeschrijving van Johanna Schroot-Polak vanaf haar geboorte tot 22 juni 1988’, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-02, 11 en Hornman, memoires, HCKW, DO 1119, inv.nr. 12430, 5, zijn niet negatief.

¹³⁸⁴ Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 251, zie ook 255, 262-263 over De Jong. Vergelijk Asscher-Pinkhof, *Danseres zonder benen*, 190, ‘Ik stond bij de buitenste prikkeldraad-heining van het kamp, en door het berijpte prikkeldraad heen keek ik uit over de Drentse heide. Van de wachttorens, die ook wit was vandaag, keek de gewapende maréchaussee uit, of niemand zich door het prikkeldraad wrong om te vluchten. Vluchten, op klaarlichte dag! Maar dit was zijn beroep.’ Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 54 over marechaussee die bij aankomst wat eten geeft, 63, over dat zij hen toch bewaken.

¹³⁸⁵ Jules Schelvis, *Binnen de Poorten: een authentiek relaas van twee jaar Duitse concentratiekampen 1943-1945*, (Bussum: De Haan 1982), 17.

¹³⁸⁶ Durlacher, *Quarantaine*, 20.

als heel slecht beschreven. Shulamith Garbasz-Zimet en Rob Cohen menen beiden dat sommigen net zo wreed waren als de Duitsers zelf, terwijl Fred Schwarz vooral De Jong hekelt en schrijft hoe de marechaussees ‘met deze rotlui als voorbeeld’ ‘waarachtig trots’ konden zijn.¹³⁸⁷

Wat kan dit verschil van waardering door de tijd heen verklaren? Uit de citaten blijkt dat de vraag wat marechaussees *wisten* van de vervolging en of zij *bereid waren* actief mee te werken, een belangrijke rol speelt bij de beschrijving en beoordeling van deze groep. Deze combinatie van ‘willing and knowing’ – het bereid zijn mee te werken met de daders en het weet hebben van de genocidale intentie – is, zo meent historicus Johannes Houwink ten Cate, cruciaal om allerlei soorten van medeplichtigheid te omschrijven en zo vast te stellen of bepaalde acties strafbaar zijn – in geval van nieuwe genocides – en zo ja, in welke mate.¹³⁸⁸ Zowel de kennis van de misdaad als de wil er actief aan mee te doen worden op verschillende tijdstippen anders gewaardeerd. Daarnaast kennen auteurs ook een andere morele actieradius aan de marechaussees toe. Met andere woorden, wat tot het morele handelingsbereik van bepaalde groepen hoort, wordt anders ingeschat.¹³⁸⁹

In en kort na de oorlog schrijven auteurs over het algemeen dat de marechaussees niet vrijwillig hun werk uitoefenden. Kennis van de genocidale intenties van de Duitsers hadden zij volgens hen niet. Zij waren in de ogen van deze auteurs eerder een soort omstanders, zonder een grote morele actieradius. Dagboek- en briefschrijvers verwachtten niet dat de marechaussees hun werk zo zouden kunnen neerleggen. Belangrijk ook is hoe de marechaussees als niet heel verschillend van de auteurs zelf worden beschouwd. Zowel de leden van deze politie-eenheid als de ingezetenen van het kamp waren vooraleerst – bezette – Nederlanders. Het correcte gedrag en de Nederlandse identiteit van de marechaussees werden gezien als met elkaar samenhangend. ‘De houding van de marechaussee behoudens een enkele uitzondering is niet alleen correct doch zuiver Nederlandsch’, tekent Ephraïm Bril in de zomer van 1942 in zijn dagboek op.¹³⁹⁰ Veel auteurs beschrijven zichzelf in hun

¹³⁸⁷ Garbasz-Zimet, ‘The Holocaust Years’, HCKW, DO 825, inv.nr. 8588, 8, Cohen, *Niet klein gekregen*, 107, Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 171, ook 158, 167.

¹³⁸⁸ Houwink ten Cate, ‘The Enlargement of the Circle of Perpetrators’, 59.

¹³⁸⁹ Bij de morele actieradius gaat het om het totaal van (mogelijke) handelingen die binnen het bereik van iemands morele verantwoordelijkheid vallen. Bijvoorbeeld: wanneer iemand zegt: ‘Ik kon er niets aan doen’, is dat een poging anderen ervan te overtuigen dat zijn morele actieradius beperkt was. Als anderen menen dat hij wel degelijk iets had kunnen en moeten doen, menen zij dat zijn morele actieradius groter was.

¹³⁹⁰ Bril, ‘Memoires Mantinge’, dagboek aantekening van 18 juli 1942, NIOD, 244, inv.nr. 921, 104.

dagboeken, brieven en vroege memoires als Nederlander; zij voelen zich over het algemeen meer Nederlander dan Jood (dit werd hen immers juist opgelegd). Willem Willing memoreert in zijn dagboek hoe de 31^e augustus naderde, ‘den dag waarop eens heel Nederland feestvierde, de verjaardag van onze geëerbiedigde Koningin’, Bob Cahen schrijft in 1942 hoe hij en de anderen zullen gaan als ‘Hollanders, als pioniers. Wij laten ons niet kennen. We gaan weg zingende de liederen van ons land, ons dierbaar vaderland. Zo zullen we gaan.’¹³⁹¹ Mirjam Blits voelt zich vlak na de oorlog ‘een echte Nederlandse, en daar ben ik trots op.’¹³⁹²

En als Nederlanders werd men gezamenlijk onderdrukt. De marechaussees werden niet als daders beschouwd, zelfs niet als medeplichtigen, op enkele uitzonderingen na. De auteurs zagen in en net na de oorlog niet dat er een fundamenteel verschil was in positie tussen henzelf en de marechaussees en de hoop op solidariteit ontvlamde snel. Wat de auteurs precies stond te wachten in het oosten was in (weliswaar heel donkere) nevelen gehuld en deed sommigen denken dat het misschien niet bij de joden blijven zou; zij konden niet geloven dat zij als groep waren uitgezonderd.

In memoires wordt meer de nadruk gelegd op de intentie en kennis van de marechaussees. Er wordt nu wel stilgestaan bij de vraag waarom deze mensen dit werk deden; auteurs vragen zich ook af of de marechaussees niet een andere keuze hadden moeten maken. Hoewel auteurs in memoires er niet van uitgaan dat marechaussees wisten waar de trein zou eindigen, meent men wel vaker dat wat in Westerbork gebeurde op z'n minst aanleiding genoeg had moeten zijn om stil te staan bij het werk dat zij deden. Auteurs kennen aan de marechaussees een grotere morele actieradius toe. Het niet ‘nee’ zeggen maakt hen daarmee meer en meer tot (medeplichtige) daders. De grotere afstand tot het gebeuren faciliteert een kritischere blik dan in contemporaine egodocumenten mogelijk was. Er was geen sprake meer van onmiddellijke afhankelijkheid van de marechaussees. De definitieve kennis achteraf van de bestemming van de transporten maakt de medewerking van de marechaussees extra wrang en roept sneller de vraag op naar het waarom van haar medewerking aan het deporteren van landgenoten. Maatschappelijke ontwikkelingen zullen hier zeker ook een rol hebben gespeeld; de ‘dadergroep’ werd immers steeds groter, zeker toen de publieke nadruk op het collectieve verzet plaatsmaakte voor een toenemend besef dat de nazi's de vervolging nooit hadden

¹³⁹¹ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 28, en Cahen, *Ergens in Nederland*, VII. Vergelijk brief van Alice van Cleeff-van Praag van 12 mei 1945, HCKW, DO 627, inv.nr. 7353-03.

¹³⁹² Blits, *Auschwitz*, 10, ook 312. Vergelijk Hakkert, *Het moordhol Bergen-Belsen*, 13, ‘We wilden bij elkaar en in ons land blijven’, en Stoppelman, ‘De dood ontsnapt’, NIOD, 250d, inv.nr. 872, 4, ‘ons reine, schone Hollandje’.

kunnen implementeren zonder collaboratie en medewerking van vele plaatselijke bewoners.¹³⁹³ Zo konden de marechaussees van Westerbork steeds meer van vriendelijke omstanders zonder veel (morele) speelruimte worden tot medeplichtige daders die blijk hadden gegeven van grote nalatigheid tegenover de Nederlands-joodse gemeenschap.

5.4. OMSTANDERS

5.4.1. *In een uithoek van het land?*

‘Een desolater, mistroostiger aanblik kan ik mij niet voorstellen. Er is wat wind die zand opzwelt en een soort mist legt over een kaal, dor en droog landschap. (...) Eindeloos strekt zich dit landschap voor ons uit. Heel in de verte ontwaar ik een schoorsteen en dan ook drie hoge witte daken. (...) Als we dichterbij zijn, zien we een dorpje van bruine huisjes met witte daken die om de grote witte daken samenscholen. Als in een slecht decor herhaalt zich daarachter de eentonige heide’, herinnert Fred Schwarz zich zijn aankomst in het afgelegen kamp Westerbork.¹³⁹⁴

Toch merkte hij al snel dat het kamp niet zo verlaten was van alles en iedereen als hij in eerste instantie had gedacht. In het vluchtelingenkamp, en later in het doorgangskamp, werkten namelijk veel mensen uit de omgeving. Er was een niet-joodse kampcommandant, kapitein Jacques Schol, en diensten hadden naast joodse ook niet-joodse leiders, van wie sommigen tot in 1944 aanbleven. Het kamp had niet alleen vaste werknemers in dienst. Veelal werden vakmensen ingehuurd, zoals bij de uitbreiding van het kamp of voor onderhoud.¹³⁹⁵ Het kamp was daarbij van begin af aan niet zelfvoorzienend. Op de kampboerderij Schattenberg werd veel verbouwd, maar brood haalde men tot in 1944 bij de bakker in Hooghalen.¹³⁹⁶ Goederen werden niet alleen uit de directe omgeving gehaald. De vele kwitanties, aanvragen, verzekeringen en brieven die in het Westerborkarchief in het NIOD zijn bewaard gebleven van allerhande niet-joodse privépersonen, bedrijven en instanties, getuigen van deze verwevenheid van het kamp met de (directe) omgeving. Bestelformulieren van door Nederlandse bedrijven te leveren goederen komt men er tegen, en adressen van boeren waar joden op het land werkten; zelfs de precieze werkzaamheden die zij daar op het

¹³⁹³ Zie hoofdstuk twee ‘Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen’, paragraaf 2.3.3. Slachtoffers, daders en omstanders.

¹³⁹⁴ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 79.

¹³⁹⁵ Abuys, Mulder, *Een gat in het prikkeldraad*, 75.

¹³⁹⁶ Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 473, dagboekantekening van 13 juli 1944.

land verrichtten, werden vermeld.¹³⁹⁷ Joden maakten ook dienstreizen naar het westen van het land om daar inkopen te doen, vooral voor de kampcommandant die allerlei luxeproducten verlangde.

Zeker in de directe omgeving van het kamp kenden velen iemand die iets met het kamp te maken had. De familie de Jager had verschillende familieleden die in het kamp werkzaam zijn geweest. Harm Jager werkte enige tijd als stukadoor in het doorgangskamp, zijn broer had in het vluchtelingenkamp een baantje in de keuken en een oom bracht overledenen van het kamp naar de joodse begraafplaats in Assen, totdat er een crematorium kwam.¹³⁹⁸ Werk en handel betekenden ook persoonlijk contact tussen kampingezetenen en omstanders. Vaklui maakten wel eens een praatje met de kampingezetenen, vaste niet-joodse werknemers als Aad van As, overigens ook werkzaam in het verzet, bouwden zelfs vriendschappen op, voor zover dat mogelijk was.¹³⁹⁹ Hoewel het contact weliswaar beperkt bleef, werden verzoeken om kleine diensten, zoals het smokkelen van brieven met of zonder vergoeding, vaak ingewilligd. De zwarte handel met de boeren in de omgeving floreerde. Enkele omstanders hielpen kampingezetenen met ontsnappen.¹⁴⁰⁰

Maar het was vooral de trein die ervoor zorgde dat iedereen in de nabije en niet zo nabije omgeving op de aanwezigheid van het doorgangskamp werd geattendeerd. Mensen woonden langs de spoorlijn, zagen de trein voorbijgaan en soms zelfs vertrekken; de trein vertrok het eerste half jaar immers van station Hooghalen. Briefjes en kaarten werden door mensen, kinderen vaak, langs het spoor gevonden en vonden soms wel, soms niet hun bestemming. Voorwerpen werden in bewaring genomen, zij het soms voor altijd. Kortom,

¹³⁹⁷ Bestelformulieren, NIOD, 250i, inv.nr. 76 en 77, 'Register met adressen van opdrachtgevers en loonbetalingen', NIOD, 250i, inv.nr. 759-760, en 'Staten met verrichte werkzaamheden, 26 juli - 6 november 1943', NIOD, 250i, inv.nr. 763.

¹³⁹⁸ Abuys, Mulder, *Een gat in het prikkeldraad*, 76. Zie ook Harm Jager, memoires, HCKW, RA 1437, en Roelof Jager, memoires, HCKW, SRA 1833.

¹³⁹⁹ Aad van As, *In het hol van de leeuw*, m.m.v. Dirk Mulder, serie 'Getuigen van Westerbork', (Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork 2004) 42-43, dagboekcitaat van 1 januari 1944 over bezoek dat Aad van As, hoofd van het distributiekantoor te Westerbork, heeft van burens, de familie Cohen, 'waar ik ontzettend veel mee op heb.' Harm Jager beschrijft dat hij wel eens praatjes maakte. Jager, memoires, HCKW, RA 1437.

¹⁴⁰⁰ Over smokkel en zwarte handel Ottenstein, 'Lager Westerbork', NIOD, 250i, inv.nr. 510, 76-77, 77, 'De bronnen voor de sluikhandel waren de boerderijen in de omgeving en de centrale keuken in het kamp met het bijbehorend magazijn.' Borensztajn, *Dagboek*, 39, 'Ze [i.e. prominenten EM] krijgen hun goederen via de 'buitenwereld', die in plaatsen als Beilen en Assen kunnen komen.' Ook Roseboom, 'Jood', HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 16, 'we verschaften de drentse boeren slechts een ruimer inkomen, dan dat zij waarschijnlijk ooit gewend waren.' Over ontsnappingen, zie paragraaf 5.5. Verzet.

Westerbork was onlosmakelijk verbonden met de (directe) omgeving waarin het kamp zich bevond.

Hoe wordt door kampingezetenen over deze omstanders geschreven? Ik gebruik nu wel de term ‘omstander’, maar net als ‘dader’ en ‘slachtoffer’ is ook ‘omstander’ geen eenduidige term. Onder wetenschappers is veel discussie over wat nu precies een omstander is, en onder welke omstandigheden en in welke gradaties mensen omstandergedrag gaan vertonen. Historicus Dan Bar-On heeft geprobeerd voor de Holocaust verschillende typen van omstandergedrag te categoriseren. De eerste factor van belang was de tijd die iemand had om tot actie over te gaan. Wat betekende dit voor de morele verantwoordelijkheid van de omstander? Vervolgens noemt Bar-On de mate van zichtbaarheid van de misdaad. Een omstander kon er daardoor meer of minder - emotioneel – bij betrokken zijn en derhalve ook meer of minder invloed op uitoefenen. Daarnaast is ook het stadium waarin de misdaad zich bevond en de kennis die een persoon ervan had van belang bij het categoriseren van omstandergedrag. Er was een verschil tussen bijvoorbeeld mensen die in het kamp werkten en de trein met eigen ogen konden zien vertrekken en een gezin ergens op het platteland dat nooit in contact kwam met joden. Naast het (economisch) voordeel dat omstanders uit de situatie konden halen, noemt Bar-On ten slotte de precieze relaties tussen de omstanders, daders en slachtoffers. Welke positie namen de omstanders in ten opzichte van slachtoffers en daders? Hoe afhankelijk bijvoorbeeld waren slachtoffers van omstanders?¹⁴⁰¹

De term ‘omstander’ is niet alleen weinig scherp omljnd, het is ook een term die, zoals in hoofdstuk twee is besproken, in en net na de oorlog nog niet bestond. Het is dan ook lastig beleving van ‘omstanders’ te beschrijven als auteurs niet-joodse Nederlanders die om en nabij Westerbork woonden en werkten, niet specifiek zo benoemden. De niet-joodse Nederlanders die in de volgende paragrafen als omstanders worden beschreven zijn dan ook door mijzelf onder die noemer geschaard. Ook de ordenende tweedeling in omstanders in en buiten het kamp komt van mijzelf.¹⁴⁰² Hoe stonden kampingezetenen tegenover die personen

¹⁴⁰¹ Bar-On, ‘The Bystander in relation to the Victim and the Perpetrator’, 135, breder 132-137. Bar-On spreekt liever van gedrag, niet van omstander-zijn als een persoonlijkheid of een karakterkenmerk. Zie ook Houwink ten Cate, ‘The Enlargement of the Circle of Perpetrators’, 66, waar Houwink ten Cate de factoren ‘willing & knowing’ behandelt in zijn bespreking van verschillende categorieën van daderschap. Deze factoren zijn ook bij de categorisering van omstanders van belang.

¹⁴⁰² Het onderscheid in binnen en buiten het kamp is natuurlijk niet waterdicht. Boeren kwamen ook in het kamp, en de bouwlui die voor langere tijd in het kamp verbleven, waren meestal afkomstig uit de omgeving, net als vele andere niet-joden die het kamp bezochten voor handel en zaken. Ik maak hier niet alleen een onderscheid

die niet overgingen tot actief verzet, die zich min of meer afzijdig hielden? Hoe omschrijven zij deze mensen die pas ver na de oorlog met de term *omstanders* worden aangeduid?

Een grote plaats nemen deze *omstanders* in de egodocumenten overigens niet in; in veel egodocumenten komen zij helemaal niet voor en als zij worden beschreven gebeurt dat meestal maar in enkele regels. Dit zal deels te maken hebben met het feit dat de grens tussen buiten en binnen strikt werd bewaakt. Contact was niet makkelijk. Daarnaast was ondanks de verwevenheid met de onmiddellijke omgeving het overheersende gevoel dat Westerbork een eigen, andere ‘wereld’, een joodse stad op de Drentse hei was.¹⁴⁰³ Toch verklaart dat niet helemaal waarom *omstanders* zo weinig in de egodocumenten voorkomen. Hieraan zal verderop in het hoofdstuk meer aandacht worden besteed.

5.4.2. *Omstanders in het kamp*

De meest in het oog lopende *omstanders* in het kamp waren de Nederlanders die in het vluchtelingenkamp werkten. Enkele daarvan bleven voor kortere of langere tijd in het doorgangskamp werkzaam. Vooral het vaste personeel wordt in egodocumenten genoemd. De losse arbeiders die vanaf begin 1942 werden aangetrokken om aan de nieuwe barakken en wegen te werken, worden slechts sporadisch in de egodocumenten beschreven. Ephraïm Brill is een uitzondering wanneer hij in zijn dagboek uitgebreid beschrijft hoe hij niet-joodse timmerlieden moest helpen en hoe dit een uitstekende gelegenheid tot briefsmokkel was. Als Brill echter het wegenwerk beschrijft dat hij en zijn vrienden moesten uitvoeren voor een Utrechtse firma, merkt hij met een nauwgezet gevoel voor understatement op hoe die ‘volgens hun zeggen “met ons zijn”, doch praktisch gesproken pakten ze ons op weinig hoffelijke wijze aan.’ Deze mensen behandelden Brill en zijn medewerkers slecht. Al snel werd hem duidelijk ‘dat wij slaven waren.’¹⁴⁰⁴ In zijn brieven maakt Werner Stertzenbach melding van dezelfde

om zo de verschillende *omstanders* beter te kunnen ordenen, maar ook omdat er voor kampingezetenen zelf een duidelijk verschil was tussen (*omstanders*) binnen en buiten het kamp. Dit zal in de volgende paragrafen worden beschreven.

¹⁴⁰³ Aangekomen in Westerbork voelde men zich afgesloten van de rest van de wereld. Zie hierover hoofdstuk drie ‘Jo en ik slapen in één barak’, paragraaf 3.2 Aankomst en 3.9. Aanpassing en gewenning. Het was als een ‘andere wereld’ (Ottenstein), maar dan wel een joodse wereld. Ook H  l  ne Wolff weet dit zeer treffend te verwoorden: ‘Ik lees de sprookjes van Andersen. We kunnen ze hier beter begrijpen, omdat alles, dat eens realiteit was, opgehouden heeft te bestaan. We leven als ’t ware op een andere planeet.’ Brief van H  l  ne Wolff van 1 juni 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

¹⁴⁰⁴ Brill, ‘Dagboek, Mantinge’, dagboek aantekening van 18 juli 1942, NIOD, 244, inv.nr. 921. ‘Uit het veld slaan laat ik me niet zoolang ik nog een grijntje wilskracht in mij heb’, voegt hij aan zijn relaas over dit werk toe.

bouwactiviteiten, maar de bouwlui beschrijft hij niet.¹⁴⁰⁵ Arts Sally de Jong beschrijft in zijn verslag uit 1943 hoe arbeiders voor 50 cent per stuk briefjes smokkelden, maar geeft verder geen oordeel over deze mensen.¹⁴⁰⁶ Dat geeft Izak Stibbe in zijn memoires wel over de hoge prijs van illegale tabak: ‘deze lui hebben ons zwaar uitgemolken, dit waren de zgn. goede Nederlanders.’¹⁴⁰⁷ Vijftig jaar later beschrijft Fred Schwarz heel nauwkeurig de uitbreiding van het kamp met hulp van Nederlandse aannemers zonder over persoonlijk contact te spreken.¹⁴⁰⁸

In de egodocumenten is er meer aandacht voor het vaste personeel dan voor de losse arbeiders die het kamp van tijd tot tijd bevolkten; al blijft het vaak bij een korte melding van hun afwezigheid in het kamp, soms wel, soms niet met bijkomend oordeel. Italië heeft het in zijn dagboek – spottend? – over “‘Ariërs’”, wanneer hij het Nederlandse niet-joods personeel beschrijft.¹⁴⁰⁹ De enige opmerking die Philip Mechanicus over deze groep maakt is positief. ‘De commandant heeft het Arische personeel in het kamp bijeengeroepen en in een toespraak het verbod uitgevaardigd, met de Joden in het kamp te verkeren. De laatste maanden was het verkeer zeer vriendschappelijk geworden, was het trouwens altijd geweest.’¹⁴¹⁰ Nora Keizer is duidelijk kritischer als zij vlak na de oorlog beschrijft hoe in de keuken – waar zij werkte – ook voor het ‘arisch personeel’ werd gekookt. ‘Dat de diners van deze laatsten enigszins afwisselender en luxueuzer zijn, hoeft geen betoog.’¹⁴¹¹ Deze heren hebben zolang gewerkt’, schrijft Werner Stertzenbach, ‘tot dat zij weggejaagd werden, ja ten dele zelfs alle mogelijke medewerking aan de Nazi’s verleend’, wat hem deze mensen tot de ‘collaborateurs’ doet rekenen.¹⁴¹²

¹⁴⁰⁵ Stertzenbach, *Rood en Jood*, 36, brief van 28 juni 1942 aan Stella Pach.

¹⁴⁰⁶ De Jong, ‘De ondergang van het Nederlandsche jodendom’, NIOD, 250i, inv.nr. 493, 7.

¹⁴⁰⁷ Stibbe, ‘Mijn oorlogsverleden’, 1997, HCKW, DO 634, inv.nr. 7538-02.

¹⁴⁰⁸ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 105, 110-111. Vergelijk Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 48 over uitbreiding van het kamp zonder over de arbeiders uit te weiden.

¹⁴⁰⁹ Italië, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italië*, 464, dagboek aantekening van 1 juni 1944. In zijn dagboek zijn alle niet-joden ‘Ariërs.’

¹⁴¹⁰ Mechanicus, *In dépôt*, 154, dagboek aantekening van 8 september 1943. Overigens kan het zijn dat voor Mechanicus de marechaussee ook onder het ‘arische personeel’ valt.

¹⁴¹¹ Keizer, *Danse macabre*, 93.

¹⁴¹² Stertzenbach, ‘Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 494, 5, 12-13.

In memoires worden enkele individuen in groter detail beschreven.¹⁴¹³ Over de Nederlandse commandant Jacques Schol zijn de meningen verdeeld.¹⁴¹⁴ Enkele auteurs hebben positieve herinneringen aan zijn optreden. Otto Birnbaum meent dat de commandant ‘wohlgesinnt’ was tegenover de kampingezetenen, en dat zijn vrouw veel deed om het leed te verzachten en de Duitsers tegen te werken.¹⁴¹⁵ Zo’n vijftig jaar later herinnert Hannelore Grünberg-Klein zich de man als een ‘goede kommandant, anti-Duits en anti-Nazi. Hij probeerde het de mensen zo goed mogelijk te maken.’¹⁴¹⁶

Dat ‘probeerde’ is cruciaal in het oordeel over deze commandant. ‘Trotz seines Wohlwollens musste er doch Schritt für Schritt den deutschen Anweisungen folgen’, schrijft Otto Birnbaum.¹⁴¹⁷ Volgens Jozef Weisz was ‘Schol (...) een goede man, maar hij kon nooit tot een besluit komen.’¹⁴¹⁸ Hans Ottenstein beschrijft Schol als ‘goed’, ‘scherp anti-nazi en anti-Duits’, maar ook als ‘een slecht psycholoog. Hij wilde wel, maar kón de Joden niet zeer tot steun zijn bij de Duitsers; hij werd ook betrekkelijk gauw weggestuurd.’¹⁴¹⁹ Het negatieve beeld dat onder sommige *Alte Kampinsassen* over Schol heerste, zou volgens hem ‘een gevolg van hun opgesloten (...) in vredestijd’ zijn. Schol had weliswaar één of twee keer geslagen, maar dat was een ‘misselijk voorval’ geweest, waarbij Schol, die zou lijden aan tropenkolder, door omstandigheden even zijn zelfbeheersing was kwijtgeraakt.¹⁴²⁰ Inderdaad oordelen enkele *Alte Kampinsassen* behoorlijk negatief over de Nederlandse commandant. ‘En hoe moet men over de commandant J. Schol denken, die zelfs zo ver ging, dat hij met zijn zweep er op los ranselde, toen een vrouw hem zei, dat zij geen bed had’, schrijft Werner

¹⁴¹³ De bewaard gebleven brieven en dagboeken beslaan voor het overgrote deel een latere periode in het bestaan van het kamp waardoor weinig over het Nederlandse personeel in deze egodocumenten is te vinden. Alles wat over het niet-joodse personeel wordt geschreven, is hierboven genoemd.

¹⁴¹⁴ Jacques Schol was commandant van het vluchtelingenkamp vanaf mei 1940 toen het kamp onder het ministerie van justitie kwam te vallen en behield zijn functie enige tijd in het doorgangskamp tot zijn ontslag door Gemmeker in begin 1943. Zie over Jacques Schol en vluchtelingenkamp, hoofdstuk zes ‘De mensen zijn als overal’, paragraaf 6.2.1. De voorgeschiedenis en 6.2.2. Leven in vluchtelingenkamp Westerbork.

¹⁴¹⁵ Birnbaum, verslag, NIOD, 250i, inv.nr. 497, 3.

¹⁴¹⁶ Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 56.

¹⁴¹⁷ Birnbaum, verslag, NIOD, 250i, inv.nr. 497, 3.

¹⁴¹⁸ Weisz, HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-1, 3.

¹⁴¹⁹ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 21a.

¹⁴²⁰ *Ibid.*, 21a.

Stertzenbach vlak na de oorlog.¹⁴²¹ ‘Verbijsterd zien wij’, schrijft Fred Schwarz in zijn memoires, ‘hoe Schol, ook over het kookpunt, onbeheerst met zijn rijzweep erop los slaat.’¹⁴²²

Naast Schol worden enkele andere vaste personeelsleden beschreven. Dezelfde persoon kon voor de één meevallen, maar was voor de ander juist een verschrikking. In de ogen van Paul Siegel was Huisman, de boomlange leider van de buitendienst, geen kwade kerel. Hij was een ‘uitzonderlijk verschijnsel’, dat wel, maar gedroeg zich ‘zeer voorkomend tegenover de leden van de Hachsjava’ waar Siegel lid van was. Zijn positieve oordeel zal zeker zijn beïnvloed doordat Huisman hem uit de barak van de politie redde, toen Siegel zijn geduld had verloren en een OD-er had toegetakeld.¹⁴²³ Fred Schwarz herinnert zich deze man heel anders; Huisman was ‘de opperbaas.’ Hij liet Schwarz en zijn vrienden in de stromende regen werken, hoewel er volgens de normen van de Nederlandse Heide Maatschappij werd gewerkt, wat inhield dat bij regen gestopt en geschild mocht worden. Maar voor Huisman was de regen alleen maar ‘natte wind.’¹⁴²⁴ Over Snater, baas van de groentekwekerij, zijn beiden het echter eens. ‘Snater mag ik wel, hij is een aardige vent’, schrijft Schwarz, en Siegel herinnert zich dat hij met Snater ‘goed kon opschieten.’¹⁴²⁵

In bovenstaande beschrijvingen is de belangrijkste graadmeter in de beoordeling van het Nederlands personeel de manier waarop deze mensen zich tegenover de auteurs gedroegen. Aan de hand daarvan worden zij ingedeeld in ‘goeden’ en ‘slechten.’ Het optreden van het personeel van de nazi roofofbank Lippman en Rosenthal, werkzaam bij de registratie, werd als bijzonder negatief ervaren. ‘Was de behandeling overal zoowel van politie tot ambtenaren correct geweest, bij Lippmann R[osenthal] komende, troffen wij een jongmensch, dat dusdanig onbehoorlijk optrad, dat zelfs de kalmste moeite had om zich te beheersen’, merkt Willem Willing in zijn dagboek op.¹⁴²⁶ ‘Then we were at the mercy of the banking house’s Nazi agents’, schrijft Herbert Kruskal na de oorlog, ‘who tried by intimidating us

¹⁴²¹ Stertzenbach, ‘Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 494, 6. Stertzenbach zette Schol op de lijst van collaborateurs die hij opstelde. Zie ook Schliesser, ‘Fuenf Jahre Westerbork’, HCKW, RA 1103, 2.

¹⁴²² Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 119, 125, ook 81-83, 114.

¹⁴²³ Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 107-108, 112.

¹⁴²⁴ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 83-84.

¹⁴²⁵ Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 107.

¹⁴²⁶ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 18.

with roaring and shouting, bullying and punching to extort whatever more they could investigating our clothing and bodies.’¹⁴²⁷

Naast het personeel, los of vast, kwam er regelmatig bezoek in het kamp. Zelfs privébezoek was in de eerste maanden van het doorgangskamp nog officieel toegestaan; daarvoor kon je een verzoek indienen. ‘Het is volkomen veilig (...) Wanneer een niet-jood een jood in het Lager opzoekt, dan krijgt hij van Z-4 gelegenheid in de Marechaussee kazerne met ons te spreken. Schrijf ons even of iemand genegen is te komen, dan zal ik een verzoek indienen’, schrijft Jaap Levie eind 1942 aan familie.¹⁴²⁸ Werner Löwenhardt herinnert zich hoe zijn vriendinnetje Jo een paar dagen kwam logeren. ‘In die beginperiode was alles eigenlijk nog vrij normaal’, schrijft hij, ‘en had je ook nog contact met de buitenwereld.’¹⁴²⁹ Het brengen van pakjes door kennissen, zoals Salomon Braaf met sympathie beschrijft, zal in 1943 niet meer mogelijk zijn geweest.¹⁴³⁰ In enkele memoires schrijven auteurs hoe – nadat het privébezoek verboden was – kennissen en vrienden naar het kamp kwamen en probeerden kampingezetenen uit het kamp te halen.¹⁴³¹ Deze mensen figureren geregeld in brieven en dagboeken van kampingezetenen. Oud-collega Van de Loeff stuurde Italie pakjes en brieven en was een ‘trouw vriend’, en andere collega’s schreven ‘aardige brieven.’¹⁴³² Werner Löwenhardt herinnert zich hoe hij een ‘schitterend’ kerstpakket van zijn voormalige werkgever ontving inclusief de begeleidende ‘heel aardige’ brief.¹⁴³³ Deze vrienden en kennissen kunnen door hun actieve hulp echter geen omstanders worden genoemd.

¹⁴²⁷ Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 2. Zie ook Walda, Van Leeren, *Trompettist in Auschwitz*, 39 over Lex van Weren, die met een gevoel voor understatement schrijft: ‘De meeste kostbaarheden waren ons al door Lippmann en Rosenthal in Westerbork afgenomen.’ Het personeel van Lippmann en Rosenthal wordt in memoires ook medeplichtig bevonden aan de vervolging.

¹⁴²⁸ Brief van Jaap Levie van 20 december 1942, 250i, inv.nr. 891.

¹⁴²⁹ Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 57.

¹⁴³⁰ Braaf, ‘Uit het dagboek van S.J. Braaf’, net naoorlogs, NIOD, 250i, inv.nr. 4986. Vooral kennissen en vrienden die dichtbij Westerbork woonden probeerden kampingezetenen te bezoeken. Jenny Stern werd bijvoorbeeld meerdere malen door een kennis van haar vader bezocht, die ook voor zaken in het kamp kwam. Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 106. In een brief aan haar familie schrijft ze dat ze blij is dat ze hem elke dag ziet; hij communiceert tussen Jenny en haar ouders.

¹⁴³¹ Keizer, *Danse macabre*, 32-33, Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 105.

¹⁴³² Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 415, dagboek aantekening van 18 oktober 1943, en 424, 11 november 1943. Ook in brieven schrijft men positief over niet-joodse kennissen en vrienden. Vergelijk brieven van Hertha Aussen aan Netty Renis, HCKW, DO 401, brieven van Matha Bertenthal aan Greet Kokje, HCKW, Do 1114, en brieven van familie Loeb aan familie HCKW, RA 1012.

¹⁴³³ Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 57.

Een enkele keer beschrijven auteurs in verslagen en memoires niet-joden (uit de directe omgeving van het kamp) die voor zaken in het kamp kwamen. Fritz Tauber werd uit het kamp ontslagen en reed samen met enkele anderen met een voerman mee naar Assen. ‘Gedurende de rit vertelde ons de voerman het een en ander uit het kamp waar hij dagelijks te doen had’, schrijft Tauber in 1943.¹⁴³⁴ Tauber zei de voerman dat het mensonwaardig was in Westerbork. ‘U had een maand geleden hier moeten zijn, dan pas zou U van mensonwaardig kunnen spreken’, sprak daarop de voerman, waarna hij de oktoberdagen van 1942 beschreef. De voerman kreeg een groot bedrag aangeboden om een kind onder de dekens mee te smokkelen, maar toch durfde hij het niet aan. ‘Ik heb zelf tien kinderen en was bang daarbij gepakt te worden. Je weet wat je daar te wachten staat’, citeert Tauber de man.¹⁴³⁵ Tauber geeft geen verder commentaar. Sympathiseerde hij met de beslissing? Meende hij net als de voerman dat het niet bij de joden zou blijven? Voor beide mannen was de afloop van de oorlog nog onbekend. Werner Löwenhardt herinnert zich hoe hij geregeld met ‘de vrachtwagen van de oude Sipkema’ meereed naar Assen; als officiële kamptekenaar had hij een pasje waarmee hij ook buiten Westerbork kon komen. Hij beschrijft hoe hij ook wel op de fiets naar het dorp reed en boeren hielp met aardappels rooien, om te concluderen: ‘Alles officieel, reglementair, alsof er niets aan de hand was en er geen trein naar Auschwitz ging.’¹⁴³⁶

Het in egodocumenten geschetste beeld van de omstanders in het kamp is gemengd. Negatieve en positieve beschrijvingen staan naast elkaar, al wordt het beeld in memoires licht negatiever. Toch wordt op een enkele uitzondering na de rol van omstanders in het kamp niet heel expliciet gethematiseerd, men onthoudt zich zelfs vaak van een duidelijk oordeel. Hoe schrijven auteurs over omstanders buiten het kamp?

5.4.3. *Omstanders buiten het kamp*

Veel van de kampingezetenen kregen te maken met de Drentse boeren in de directe omgeving van het kamp. Auteurs schrijven over het verplichte aardappelrooien in de zomer. Ook noemen ze de ruilhandel die ze met deze boeren aangingen. Niet iedereen geeft een

¹⁴³⁴ Tauber, *Rondom Westerbork*, 52-53.

¹⁴³⁵ Ibid..

¹⁴³⁶ Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, tekening, 60, in tekst, 62.

oordeel.¹⁴³⁷ Het beeld van deze boeren is gemengd. De zestienjarige Jenny Stern had het geluk een baantje als dienstmeisje bij één van deze boeren te bemachtigen. ‘Ik wens niet beter. Ik heb een vreselijk leuk baantje’, schrijft ze aan haar ouders, om in een volgende brief toe te voegen ‘Het zijn schatten. Dit zullen jullie uit mijn vorige brief wel vernomen hebben. De vrouw behandelt mij echt als haar oudste kind. Ze is een schat.’¹⁴³⁸ Misschien zette Jenny het goede van haar baantje extra dik aan om haar ouders gerust te stellen. Hoe het ook zij, de relatie bekoelde aanzienlijk toen haar baas, boer Fledderus, haar aanrandde. Simon Magnus was vooral erg blij met het eten dat hij van de boeren kreeg als hij op het land moest werken. ‘Wij aten veel soep, aardappelen, pap of sla. Dat was gezond’ en ‘Een keer kregen we van de boer een appel.’¹⁴³⁹ Ook Salomon Braaf herinnert zich kort na de oorlog de boeren waar hij en anderen werkten, die hen allemaal een flinke portie gekookte aardappels gaven, hielpen om levensmiddelen te kopen voor de bonnen die hij nog had en brieven wegbrachten naar het dichtstbijzijnde postkantoor.¹⁴⁴⁰

‘Onlangs waren een paar rijke Drentse boeren zijn [Gemmekers bij een revuevoorstelling EM] genodigden, die niet waren geïnstrueerd: zij applaudisseerden als gekken’, schrijft Philip Mechanicus.¹⁴⁴¹ Maar de journalist noteert even nauwgezet hoe ‘de laatste dagen (...) de schoolkinderen van klein tot groot 's middags uitgestuurd [worden EM] voor het aardappelen rooien bij de boeren in de omtrek onder leiding van de onderwijzeressen. Menig kind komt ziek van de te grote inspanning thuis.’¹⁴⁴² Ook de ruilhandel met haar exorbitant hoge prijzen wordt kritisch beschreven. ‘Clandestien was nog van alles te koop, maar voor fantastische prijzen. Veel ruilhandel werd gedreven tussen de boeren in de omgeving en de kampbewoners.’¹⁴⁴³ Een simpel feit als het niet willen helpen vervoeren van oude mensen, vrouwen en kinderen van de trein in Hooghalen naar het kamp omdat het zondag was, riep wrevel op. ‘Vandaag is het Zondag’, schrijft de FK-man. ‘Daarom

¹⁴³⁷ Bial, dagboekantekening van 27 oktober 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553, over handel drijven met boeren, ‘Bericht betreffende Westerbork’, HCKW, DO 471, inv.nr. 5621-1, 5, Vromen-Snapper, herinneringen, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 8.

¹⁴³⁸ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 99-100, 105, brieven uit 1943.

¹⁴³⁹ Magnus, dagboekantekening van 29 augustus 1943, HCKW, DO 1122, inv.nr. 10642-01.

¹⁴⁴⁰ Braaf, ‘Uit het dagboek van S.J. Braaf’, net naoorlogs, NIOD, 250i, inv.nr. 498 8, 11.

¹⁴⁴¹ Mechanicus, *In dépôt*, 92, dagboekantekening van 23 juli 1943.

¹⁴⁴² Ibid., 123, dagboekantekening van 13 augustus 1943.

¹⁴⁴³ Tauber, *Rondom Westerbork*, 47. Over de ruilhandel met andere omstanders, zie paragraaf 5.4.2. Omstanders in het kamp, 312.

rijden vandaag minder auto's en boerenwagens de bagage hierheen. (...) Of de boeren daaraan gedacht hebben, toen ze verklaarden op Zondag niet te rijden?'¹⁴⁴⁴

In latere memoires overheerst een negatiever beeld. Paul Siegel beschrijft hoe hij vanwege zijn werk op het land buiten eten kon kopen, 'zij het tegen woekerprijzen. (...) De boeren waren blij met het snel verdiende extra geld.'¹⁴⁴⁵ Vaak gaat deze negatieve waardering samen met een nadruk op een verschil in cultuur. De Drentse boeren worden niet alleen negatief, maar vooral als simpel beschreven. Inge Gassmann-Baumann ondervroeg verschillende boeren na de bevrijding voor de *Intelligent Service*. 'Als ik hun vroeg waarom zij NSB'er geworden waren, dan antwoordden die simpele Drentse boeren, die zo arm waren als een kerkmuis en haast onverstaaenbaar spraken: "Mijn zoon vond het beter" of "Ik kreeg dan een mud aardappelen" e.d.'¹⁴⁴⁶ 'Op een dag vertelde een van de meisjes, die in de keuken was geweest', herinnert Shmu'el Hacoen zich, 'dat ze gezien had, dat de boerin de luiers van het kleine kind uitspoelde in de pan waar ze naderhand onze pap in kookte. Dat was geen kwade opzet, ze waren het zo gewend en zagen er niets verkeers in. De boerin zei: 'Ik maak die pan toch schoon!''¹⁴⁴⁷ In enkele memoires wordt expliciet gereflecteerd op de rol die deze boeren speelden. Alexander Roseboom schrijft bijvoorbeeld: 'De meeste boeren waren te stom om voor de duvel te dansen, of zij speelden toneel. Nooit werd door hen onze gevangenschap te berde gebracht. Zij deden alsof de hele situatie volkomen normaal was en toonden niet het minste medeleven met ons.'¹⁴⁴⁸

Naast boeren worden sporadisch voorbijgangers genoemd. Voor Mirjam Bolle onderstreepte hun aanwezigheid vooral haar eigen gevangenschap. 'Buiten het kamp is het schitterend, prachtige heide, en toch was ik reuze terneergeslagen, omdat ik eraan dacht hoe we vroeger fietsten en genietend rondkeken, terwijl we nu gevangenen zijn, die door een doodenkele voorbijganger als een mirakel worden aangestaard.'¹⁴⁴⁹ Gabriel Italie schreef over een Landwachter die joden snapte op smokkel, al oordeelde hij niet.¹⁴⁵⁰ Dat doet Werner Löwenhardt in zijn memoires wel, als hij beschrijft hoe landwachters – NSB'ers – aan hem

¹⁴⁴⁴ 'Uit het dagboek van een FK-man', 4 oktober 1942, HCKW, RA 1552, 6.

¹⁴⁴⁵ Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 113.

¹⁴⁴⁶ Gassmann-Baumann, 'Memoires', HCKW, RA 767, 20.

¹⁴⁴⁷ Hacoen, *Zwijgende stenen*, 262. Ook kon de boer op de maaimachine zijn ogen niet van de knappe joodse meisjes afhouden.

¹⁴⁴⁸ Roseboom, 'Jood', HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 16.

¹⁴⁴⁹ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 168, dagboekantekening van 25 augustus 1943.

¹⁴⁵⁰ Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 460, dagboekantekening van 4 mei 1944.

vroegen wat hij buiten het kamp deed. Werner had een pasje als officiële kamptekenaar en kon ze zo laten zien dat hij ‘legaal’ buiten was. ‘Zodra ze die ster zagen, was ‘t ‘Wat doe je hier?’ Dan zei ik: ‘Dat zie je toch, tekenen.’ ‘Mag dat dan?’ ‘Anders zou ik het toch niet doen.’ Dan dropen ze af. Ik ben wel drie, vier keer gecontroleerd; dat hadden ze nog nooit gezien, een jood die vrij rondliep.’¹⁴⁵¹

Meer dan over de boeren schrijven auteurs over de plaatselijke bevolking rondom de trein. Vaak gaat het niet alleen om specifiek Drentenaren, maar meer algemeen over niet-joodse Nederlanders die bij het vertrek van huis, tijdens de reis, of bij aankomst of vertrek in Hooghalen of het kamp aanwezig waren. Auteurs maken niet altijd duidelijk onderscheid tussen toeschouwers van de trein in of rondom Westerbork en in de rest van Nederland. Beiden vertonen in de beschrijvingen van de auteurs de typische kenmerken van wat later omstanders gingen heten. In en net na de oorlog schrijven auteurs uitermate positief over deze omstanders, op dezelfde manier als we bij de marechaussees zagen. ‘Het hele dorp was uitgelopen; in dikke rijen stonden de mensen langs de weg; hun houding drukte sympathie uit’, schrijft Gabriel Italie in zijn dagboek over zijn vertrek uit Barneveld.¹⁴⁵² ‘Niet te beschrijven is het medeleven van onze Nederlanders in de dorpen die wij passeerden. In Assen en Zwolle was die enorm’, tekent Bernard Simmeren vlak na de oorlog op.¹⁴⁵³ In verscheidene vroege memoires worden heel positieve woorden gewijd aan het ‘Nederlandse’ volk, bijvoorbeeld door Herbert Kruskal: ‘It is a sheer impossibility to relate how the Dutch people, of all social strata, rallied to the relief and rescue of the Jews, to spare and deliver them from impending peril and looming doom.’¹⁴⁵⁴

Zelfs al heeft men meer gemengde gevoelens over de niet-joodse bevolking, dan nog is er geen sprake van eenzijdige afkeuring. Nora Keizer vroeg voordat ze naar Westerbork vertrok of vrienden haar wilden helpen onderduiken, maar niemand zei toe. ‘Ach ik begrijp het wel, ze zijn allemaal te bang voor de gevolgen, voor verraad, voor ontdekking. Iedereen moet immers het eerst aan zichzelf en aan zijn gezin denken. Ik kan het de mensen niet

¹⁴⁵¹ Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 62.

¹⁴⁵² Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 406, dagboek aantekening van 7 oktober 1943.

¹⁴⁵³ Simmeren, verslag, NIOD, 250d, inv.nr. 841, 2. Vergelijk Andriessse, *Aan een zijden draad*, 24, Rood, *Westerbork*, 88, Vromen-Snapper, herinneringen, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 8. Uitzondering hierop is Elie Cohen, die al in zijn net naoorlogse verslag negatieve woorden wijdt aan omstanders bij Nieuweschan, als de trein de grens passeert. Cohen, verslag, NIOD, 250d, inv.nr. 475, 6-7.

¹⁴⁵⁴ Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 8. Vergelijk Mainz, ‘Erlebnisse 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr. 6845, 3, 7, 8, 11, 50, Taubes, ‘The persecution of the Jews in Holland, 1940-1945’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 5, 20, Weinberg, ‘Alexandrie’, HCKW, DO 11, inv.nr. 0016, 4.

kwalijk nemen.¹⁴⁵⁵ Wel valt op dat vooral enkele Duitse en Oostenrijkse joden ambivalenter zijn in hun beschrijvingen over het Nederlandse volk rondom de trein. Toen de trein in Hooghalen stopte, beschrijft Fritz Tauber hoe medepassagiers dit op een gegeven moment merkten. ‘Velen wisten niet eens wat voor vracht in de eerste wagons meegevoerd werd, hoeveel wanhopige mensen in dezelfde trein zaten. (...) Alle ramen waren bezet door reizigers die verbaasd naar ons stonden te kijken. Met brandende ogen staarde ik de mensen in het gelaat, alsof ik van hun hulp kon verwachten. Mannen en vrouwen passeerden voor mijn oog, honderden mensen met hun verschillende gedachten. Wat wisten zij feitelijk van ons af? Zo bleven wij achter, verlaten en vergeten, in ons midden mensen die niet in staat waren de verre weg naar het kamp te lopen.’¹⁴⁵⁶ Maar deze ambivalentie staat naast de heel positieve beschrijving van goed ‘geïntegreerde’ Duitse joden als Herbert Kruskal en Helmut Mainz, die in hun vroege memoires vol lof zijn over het Nederlandse volk, waar zij zichzelf deel van waren gaan voelen.¹⁴⁵⁷

In late memoires verandert de waardering van het Nederlandse volk aanzienlijk. Van omstanders bij de trein wordt niet meer hun medeleven benadrukt, maar juist dat zij daar stonden en niets deden.¹⁴⁵⁸ De trein bleef altijd rijden. ‘Wie joden nu verwijt zich niet te hebben verzet die moeten zich bedenken dat miljoenen niet joodse Nederlanders hen rustig hebben laten vertrekken’, schrijft Alexander Roseboom.¹⁴⁵⁹ Niet iedereen gebruikt dergelijke emotionele bewoordingen, maar ook een simpele zin als ‘Voorbijgangers bleven naar ons staan kijken’, van Ellen Eliël-Wallach geeft aan dat zij zich hierover ongemakkelijk voelde en de uitspraak lijkt een licht verwijt te impliceren.¹⁴⁶⁰ De hulp, of eerder de hulp die men niet

¹⁴⁵⁵ Keizer, *Danse macabre*, 16-17.

¹⁴⁵⁶ Tauber, *Rondom Westerbork*, 25. Vergelijk Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 8-9, ‘Auf den Strassen stehen Menschen, manche sitzen auch, wie bei einem Schauspiel. Sie hassen die Mofen, doch die Neugier über das Schauspiel überwiegt die Scham, mit anzunehmen was hier geschieht.’

¹⁴⁵⁷ Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 8, Mainz, ‘Erlebnisse 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr. 6845, 3, 7, 8, 11, 50, zie ook Taubes, ‘The persecution of the Jews in Holland, 1940-1945’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 5, 20, Weinberg, verslag ‘Alexandrië’, HCKW, DO 11, inv.nr. 0016, 4.

¹⁴⁵⁸ Uitzondering is Dwinger, ‘I remember’, HCKW, DO 943, inv.nr. 9056, 34, 42, 60, die net als in vroege memoires heel positief is over omstanders. Eline Hoekstra-Dresden schrijft hoe haar buurman haar en haar ouders’ waardevolle spullen de hele oorlog door had bewaard, zelfs al had hij negen kinderen te voeden. Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 38.

¹⁴⁵⁹ Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 19.

¹⁴⁶⁰ Eliël-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 12.

kreeg, wordt veel explicieter benoemd.¹⁴⁶¹ De onwil van de plaatselijke bevolking wordt genoemd. ‘Maar iedereen weet dat je van de plaatselijke bevolking absoluut geen hulp zal krijgen, ze zijn óf bang óf niet geïnteresseerd, in de meeste gevallen allebei. Het staat vast dat er volop onderduikplaatsen [voor niet-joden EM] zijn in Drenthe maar slechts weinige voor joden’, stelt Fred Schwarz resoluut in zijn memoires.¹⁴⁶² Vaker worden niet alleen de Drentenaren, maar alle Nederlanders gehegeld. Hacoen schrijft over ‘dat geliefde Vaderland, dat nu zijn joodse burgers over de Oostgrens uitkotste.’¹⁴⁶³ ‘Wat hebben de bewoners langs de spoorlijn gedacht als ze de trein zagen rijden en hem nawuifden? Dachten ze misschien dat wij op vakantie gingen?’ stelt Elie Cohen cynisch. ‘Ik denk dat het antwoord moet luiden: neen, maar het interesseerde ze niet, ze accepteerden de uitstoting van de Joden, het raakte hun verder niet.’¹⁴⁶⁴

Steeds vaker schrijven auteurs dat er nooit grootschalig verzet tegen de deportaties is geweest. Nooit is geprobeerd de spoorlijn te bombarderen, de Nederlandse Spoorwegen kwamen pas in opstand toen het al te laat was. ‘Nooit is de trein blijven staan door toedoen van weigerende spoorambtenaren, of een actie van een verzetsgroep’, schrijft Roseboom boos.¹⁴⁶⁵ Eddy Mannheim richt zijn woede vooral op de Nederlandse spoorwegen die pas gingen staken, toen de treinen al waren vertrokken. ‘Die staking kwam dus voor ruim 100000 joden uit Nederland te laat.....’¹⁴⁶⁶ De bekendste kritiek komt wellicht van Gerhard Durlacher

¹⁴⁶¹ De nalatigheid van het Rode Kruis tegenover de joden (in de oorlog kregen joden geen voedselpakketten en na de oorlog schoot het Rode Kruis bij de patriëring te kort) wordt ook in naoorlogse egodocumenten steeds explicieter gethematiseerd, maar meestal niet met betrekking tot Westerbork. Cohen, *Beelden uit de nacht*, 172-173, Polak, *Oorlogsverslag van een zestienjarig joods meisje*, 98, over hoe de Fransen en Belgen wel door ‘hun Rode Kruis’ werden opgehaald uit Auschwitz, zij namen de Nederlanders uit medelijden mee, aldus Fia, Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 155. Overigens staat het Rode Kruis wel los van de omstanders die in dit hoofdstuk centraal staan; hier gaat het namelijk om (groepen) individuen, terwijl het Rode Kruis een (inter)nationale organisatie is.

¹⁴⁶² Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 172.

¹⁴⁶³ Hacoen, *Zwijgende stenen*, 240.

¹⁴⁶⁴ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 25, en 182-183 over zijn toen ook al negatieve gevoelens van 1948, toen hij zijn eerste verslag schreef. Vergelijk Doery-Hartz, herinneringen, HCKW, RA 1063, 7, over burens, 13 ‘And the Dutch people let us go out – nobody helped us, we were abandoned completely’, Sulzbach, *Ein Deutsche Jugend*, 80-81, over burens die de andere kant op keken, Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 22, bij vertrek naar Westerbork laten burens zich niet zien, 38, over de afstand die hij voelt tot omstanders als hij in de trein naar het oosten zit.

¹⁴⁶⁵ Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 19.

¹⁴⁶⁶ Mannheim, ‘Herinneringen’, 28.

in zijn boek *Strepen aan de hemel*: strepen van vliegtuigen die op weg waren naar Duitsland, maar altijd weer over Nederland vlogen zonder daar enige schade aan te richten.¹⁴⁶⁷ In contemporaine egodocumenten en vroege memoires is er wel hoop op of een vraag naar hulp van buiten, maar deze wordt meestal niet expliciet gethematiseerd. Uitzondering is Philip Mechanicus als hij schrijft over ‘Dokter van de R.’ die het gedrag van de geallieerden hekelde. Die hadden immers, als zij wilden, op korte termijn een einde aan de oorlog kunnen maken. Mechanicus meende echter dat het niet zo vreemd was gezien de omstandigheden dat men geneigd was in ‘politieke vrienden, die niet op de gewenste tijd hulp brengen, zijn vijanden te gaan zien. Bewustzijnsvernauwing’, concludeert hij.¹⁴⁶⁸

De tendens is duidelijk. Omstanders buiten het kamp worden naarmate de tijd verstrijkt negatiever beschreven en hun rol in de oorlog wordt explicieter gethematiseerd.¹⁴⁶⁹

5.4.4. *Van meelevende medeburger naar onverschillige omstander*

De beleving van en herinnering aan omstanders buiten het kamp verandert weliswaar van een positief oordeel in de oorlog naar een steeds negatiever oordeel na de oorlog, het beeld van omstanders in het kamp is zowel in als na de oorlog ambigu. Het totale beeld van omstanders is dus niet eenduidig. Deel van het probleem is de eerdere genoemde afwezigheid van een geschikt vocabulaire, vooral in en net na de oorlog. Het is voor de auteurs lastig om al die verschillende niet-kampingezetenen in te delen; het lukt dan ook maar gedeeltelijk. Ook speelde een grote verscheidenheid aan factoren - die op hun beurt weer verschillend werden gewogen per tijd, persoon en plaats - een rol bij de beoordeling van (het gedrag van) omstanders. Daardoor liepen de beleving en herinnering soms behoorlijk uiteen. Individuele dispositie was voor auteurs misschien nog wel het meest doorslaggevend; wanneer een boer of Nederlandse werknemer hen vriendelijk bejegende, viel het totale oordeel al snel positief uit. Wat ik in de egodocumenten tegen ben gekomen aan factoren die de beoordeling van

¹⁴⁶⁷ Durlacher, *Strepen aan de hemel*. Vergelijk Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 75, over de spoorwegen die betaling vroegen voor iedere vertrekkende trein, Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 169 over uitblijven van bombardementen, 170, kritiek op Nederlandse Spoorwegen, Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 110, over uitblijven van bombardementen.

¹⁴⁶⁸ Mechanicus, *In dépôt*, 13-14, dagboekantekening van 28 mei 1943.

¹⁴⁶⁹ Vergelijk Siertsema, *Uit de diepten*, waar zij deze ontwikkeling in grote lijnen ook beschrijft, 225-227, over joodse dagboeken, 331, over joodse memoires, 582, over alle egodocumenten, Siertsema, ‘Kampgetuigenissen. Herinnering in teksten’, 121-122.

omstanders verklaren, spoort, ten slotte, met wat bijvoorbeeld historicus Dan Bar-On over omstanders(gedrag) constateerde.¹⁴⁷⁰ De theorie volgt als het ware de praktijk.

Een eerste factor in de beoordeling van omstanders was de *relatie* tussen deze mensen en de slachtoffers en daders. Met andere woorden, de vraag in welke positie de omstanders zich ten opzichte van de kampingezetenen bevonden, is belangrijk. Nederlands personeel dat (tot op zekere hoogte) met de Duitsers samenwerkte en zich in posities van macht bevond, werd duidelijk minder positief beoordeeld dan toevallige voorbijgangers. Zij hadden in de ogen van de auteurs een sterkere morele verantwoordelijkheid voor hun daden. Bouwvakkers en zakenlui werden minder sterk be- en veroordeeld; zij stonden verder van de kampingezetenen en het gebeuren af en hun relatie tot de kampingezetenen werd veel minder gekenmerkt door afhankelijkheid en macht. Boeren in de directe omgeving daarentegen stonden net als het Nederlands personeel in een hiërarchische relatie tot de kampingezetenen. Daarbij kwam nog het clandestiene voordeel dat zij uit de situatie haalden. Dat was voor verschillende auteurs inexcusabel. Consequent werden zij ook in de oorlog al relatief negatief beschreven.

Ten tweede bepaalde de *nabijheid* van de omstanders tot de vervolging hoe zij werden beoordeeld. Zo werd het Nederlandse personeel consequent negatief beschreven, in en na de oorlog. Over Kapitein Jacques Schols gewelddadige optreden bij een transport werd door verscheidene auteurs met afkeer geschreven. Typerend is wel hoe nabijheid in de oorlog een andere betekenis heeft dan daarna. Immers, van de meeste niet-joden werd in de oorlog niet gedacht dat zij zicht hadden op de gebeurtenissen, terwijl auteurs na de oorlog juist de nabijheid, of eerder, betrokkenheid, van haast alle niet-joden benadrukken, zelfs al waren ze er niet letterlijk bij betrokken.

Het verschil in beoordeling van de nabijheid in en na de oorlog, hangt samen met de *kennis* die omstanders in de ogen van de auteurs wel of niet zouden hebben (gehad); een derde factor in het oordeel over omstanders. Deze kennis werd in en net na de oorlog anders ingeschat dan later. In de oorlog, zo benadrukken de auteurs, moesten zowel joden als niet-joden het grotendeels doen met geruchten en gissingen. Niemand wist precies wat er ging gebeuren: deze onzekerheid over een definitieve kennis klinkt dan ook door in het oordeel van omstanders in de oorlog, ook bij die omstanders die dicht op de vervolging stonden, zoals omstanders bij de trein. Daardoor valt dit oordeel over het algemeen positiever uit dan later, als er definitieve kennis is over wat er in de kampen in het oosten plaatsvond.

¹⁴⁷⁰ Zie, 311, voetnoot 1401.

Ten slotte was het *gevaar* dat omstanders liepen als zij zouden overgaan tot (actieve) hulp of verzet, een factor die de auteurs in hun oordeel meenamen. In de oorlog zat de schrik voor Mauthausen er goed in. Nora Keizer schreef immers dat ze begrip had voor vrienden die het niet aandurfdn haar te helpen onderduiken. Fritz Tauber leek te sympathiseren met de voerman die weigerde een kind te smokkelen, zelfs al zou hij een geldbedrag krijgen. Auteurs schatten de kans op bestraffing hoog in, hoger dan achteraf bezien reëel was.¹⁴⁷¹ Om deze redenen toonden auteurs begrip voor de voorzichtigheid van omstanders en koesterden zij geen wrok als de hulp niet verder ging dan het sturen van pakketjes en brieven. Daar was men immers in de zeer penibele situatie al heel blij mee. De dankbaarheid is ook een teken van de psychische afhankelijkheid van de kampingezetenen van deze mensen. Ze verklaart waarom het openlijk steun betuigen door bijvoorbeeld het nawuiven van de trein al als een halve daad van verzet werd geïnterpreteerd. Omstanders leken in de ogen van auteurs heel veel te doen en durven tegen een wispelturige en gevaarlijke vijand. Toen na de oorlog bleek dat het gevaar voor omstanders heel erg meeviel, veranderde ook het oordeel over diezelfde omstanders. Er vond een verschuiving in het oordeel over de morele handelingsruimte plaats.

Ook van groot belang bij de verschuiving van het oordeel over de (morele) handelingsruimte van omstanders, was de verandering in de positieve identificatie van de auteurs van dagboeken, brieven en vroege memoires met de omstanders als hun landgenoten, als medenederlanders.

Zoals in eerdere hoofdstukken is beschreven, was er in de vooroorlogse joodse gemeenschap in Nederland in behoorlijke mate sprake van assimilatie; de *Species Hollandia Judaica*, de joodse Nederlander of Nederlandse jood, zou in vele gradaties bestaan.¹⁴⁷² Zionisme kwam weliswaar als nieuwe vorm van joods (nationaal) bewustzijn steeds sterker in de Nederlandse samenleving op, maar grootschalige aanhang bleef uit.¹⁴⁷³ Zelfs direct na de

¹⁴⁷¹ Zie bijvoorbeeld De Jong, *Koninkrijk deel zes, deel een*, 340.

¹⁴⁷² Blom, Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse Joden en joden in Nederland, 1870-1940', 308-310, 'Jood én Nederlander', 309, *Species Hollandia Judaica*. De term werd voor het eerst gebruikt door Sigmund Seeligmann. Sigmund Seeligmann, 'Die Juden in Holland. Eine Charakteristik', in: *Festschrift i Anledning af Professor David Simonsens 70-aarige Fodelsdag*, (Kopenhagen: z.u. 1923) 253-257, 257. Later heeft Seeligmann 'Hollandia' gecorrigeerd in 'Hollandica.' Zie ook hoofdstuk 3 'Jo en ik slapen in één barak', 99, voetnoot 348, over assimilatie van Nederlandse joden.

¹⁴⁷³ Blom, Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse Joden en joden in Nederland, 1870-1940', 287-295 over zionisme tot de Tweede Wereldoorlog, vooral 289, 295, geparafraseerd. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken*, 894-898, 'Allemaal Ome Japie's: van assimilatie naar Israel-gevoel', over de naoorlogse ontwikkeling van de joodse gemeenschap, hoe zij van overwegend 'welwillende distantie ten opzichte van het zionisme en

oorlog identificeerden veel overlevenden zich weinig met het zionisme, zij stelden zich nadrukkelijk teweer tegen pogingen van de nieuwe (zionistische) leiders van de joodse gemeenschap om die richting op te gaan.¹⁴⁷⁴ Van de 4492 joden die emigreerden gingen maar 1500, onder wie veel jongeren en Duitse joden, naar Israël; het overgrote deel van wat er van de joodse gemeenschap over was, bleef in Nederland.¹⁴⁷⁵ Dit zelfbeeld als ‘Joodse Nederlander’ staat naast het in hoofdstuk twee beschreven ‘passieve antisemitisme’ van het niet-joodse deel van de bevolking, dat tijdens de bezetting juist toenam.¹⁴⁷⁶

In de ogen van de auteurs die in en net na de oorlog schreven, waren hun niet-joodse medeburgers evengoed door de Duitsers overheerst. In die algemene zin stelden zij hen gelijk aan zichzelf. Auteurs leken niet te zien hoe alleen zij – door de Duitsers – van de rest van Nederland waren geïsoleerd, werden opgepakt en gedeporteerd. In de oorlog bood deze identificatie met de medeburger hoop, het versterkte een gevoel van solidariteit en gaf derhalve steun; men had het idee er niet alleen voor te staan. Direct na de oorlog gaf deze identificatie houvast in een wereld waarin antisemitisme bij lange na niet verdwenen was, zelfs was gegroeid; de joden die uit de kampen terugkeerden werden slecht ontvangen. Opvang vond soms zelfs plaats in dezelfde kampen als NSB’ers en vooral statenloze joden hadden het zwaar.¹⁴⁷⁷ In het dominante discours van vlak na de oorlog – van een volk dat zich

jodendom’ naar ‘een ware passie voor het joodse verleden en heden en in een bijna blinde liefde voor Israël’ kon gaan.

¹⁴⁷⁴ Conny Kristel, ‘Revolution and Reconstruction. Dutch Jewry after the Holocaust’, in: David Bankier, *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to their Countries of Origin after WWII*, (Jerusalem: Yad Vashem 2005) 136-147, 145-147. Evelien Gans beschrijft uitvoerig hoe zionisten wel een belangrijke rol speelden in de wederopbouw van de Joodse Gemeenschap door onder andere hun voortrekkersrol in de NZB. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken*, 556-603, 887, 890-893. Zij wijdt de uiteindelijke geringe emigratie vooral aan de moeilijke levensomstandigheden in de nieuwe staat, terwijl in 1948 Nederland al weer een eind op weg was om het oude leven zo goed als mogelijk op te pakken, 892 ‘huizen en banen waren gevonden, processen om rechtsherstel aangespannen, opleidingen gestart, kinderen geadopteerd en geboren.’ ‘Zo werd een verhuizing naar Israël weer iets wat het voor West-Europese joden vóór 1933 in essentie altijd geweest was: een vorm van ideële emigratie.’

¹⁴⁷⁵ Chaya Brasz, ‘Na de tweede wereldoorlog: van kerkgenootschap naar culturele minderheid’, in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffner, (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*, (Amsterdam: Balans 1995) 351-403, 366, ook aangehaald door Kristel, ‘Revolution and Reconstruction, Dutch Jewry after the Holocaust’, 143.

¹⁴⁷⁶ Zie hoofdstuk 3 ‘Jo en ik slapen in één barak’, voetnoot 348, 99.

¹⁴⁷⁷ Herzberg maakte al gewag van het naoorlogse antisemitisme in de Balans van zijn boek. Herzberg, *Kroniek*, 319-320. Michael Citroen, *U wordt door niemand verwacht: Nederlandse joden na kampen en onderduik*,

eensgezind en moedig had verweerd tegenover de Duitse vijand – was ook weinig plaats voor de specifieke ervaringen van het joodse deel van de bevolking. De jodenvervolging werd als wezensvreemd in de Nederlandse geschiedenis van de oorlog gezien, zoals Herzberg schreef.¹⁴⁷⁸ Tegelijkertijd werd in de naoorlogse samenleving vooral in termen van ‘wij’ gesproken; de Nederlanders hadden gezamenlijk de vijand het hoofd weten te bieden.¹⁴⁷⁹

Er was tijd nodig om de heftige gebeurtenissen te laten bezinken. De eerste prioriteit was het opbouwen van een nieuw bestaan - midden in een samenleving die voor een groot deel de andere kant op had gekeken, maar waarin men wél opnieuw een plek moest vinden. Pas toen overlevenden in een positie kwamen waarin zij van een grotere afstand naar de oorlog konden kijken, ging het beeld van omstanders kantelen. Het onderscheid tussen ‘joden’ en ‘niet-joden’ dat in de oorlog (nog scherper) was gemaakt, was na de oorlog niet zomaar verdwenen en in memoires wordt men zich daar meer van bewust. ‘Hun geschiedenis tijdens de bezettingsjaren was niet samengevallen met die van de andere Nederlanders om hen heen,

Dienke Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*, (‘s Gravenhage: Sdu 1990), Brasz, ‘Na de tweede wereldoorlog: van kerkgenootschap naar culturele minderheid’, 351-358, Moore, *Victims and Survivors*, 249-250. Onderzoek van SOTO naar deze periode resulteerde in vier boeken over terugkeer en opvang na de oorlog. Hinke Piersma, *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog, getuigenissen*, (Amsterdam: Bert Bakker 2001), Conny Kristel, *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog, regionale verschillen*, (Amsterdam: Bert Bakker 2002), Evelien Gans, “‘Vandaag hebben ze niets, maar morgen bezitten ze weer een tientje.’ Antisemitische stereotypen in bevrijd Nederland”, in: Conny Kristel (red.), *Binnenskamers, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog, besluitvorming*, (Amsterdam: Bert Bakker 2002) 313-353, Bossenbroek, *De meelstreep, terugkeer en opvang na de tweede wereldoorlog* (2001). Teleurstelling was er overigens ook bij veel politieke gevangenen en verzetsmensen, zij het niet specifiek over de opvang.

¹⁴⁷⁸ Herzberg, *Kroniek*, 9, ‘Nu is de Jodenvervolging in Nederland, hoezeer op Nederlandse bodem geschied, eigenlijk geen Nederlandse geschiedenis. Zij is niet uit Nederlandse verhoudingen opgekomen. Men kan zelfs met zekerheid zeggen dat zij daaruit niet opkomen kón.’

¹⁴⁷⁹ Van der Boom, ‘We leven nog’, 8. Daar schrijft hij: ‘Een “klein maar onverschrokken volk” had de Duitsers genegeerd en bespot, had niets willen weten van hun ideologie, was door dik en dun trouw gebleven aan de koningin en met haar blijven geloven in de eindoverwinning.’ Frase uit het Polygoonjournaal, 1945, geciteerd in Bossenbroek, *De Meelstreep*, 294-295. Zie ook Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 62-64. Van Vree analyseert het taalgebruik in de voor deze periode symbolische tv-serie *De Bezetting*, die een ‘nationale, idealistische oorlogsgeschiedenis’ schetste. ‘Evenals het traditionele, nationale epos kan *De Bezetting* worden gezien ‘als metafoor voor grote wilskracht’, didactisch van aard en moralistisch van toon. Deze eigenschappen komen in de eerste plaats tot uitdrukking in de persoonsvormen als ‘wij’, ‘ons land’, ‘wij Nederlanders’, in het gebruik van waardegeladen abstracties als ‘het vaderland’, ‘onze vorstin’, ‘de vijand’, ‘het verzet’, ‘onze jeugd’, en in de vertelwijze.’

maar was weer deel geworden van de totale geschiedenis van het joodse volk’, schrijft historica F.C. Brasz. ‘Dit verschil zou de naoorlogse geschiedenis van de joden in Nederland in hoge mate bepalen en was al direct voelbaar na de bevrijding’, schrijft zij naar aanleiding van de eerder genoemde kille ontvangst die vooral in late memoires gethematiseerd wordt.¹⁴⁸⁰

De tweedeling werd in de loop der tijd steeds meer voelbaar. Voor de joodse gemeenschap in Nederland spelen tot op de dag van vandaag twee zaken een belangrijke rol – ook in de relatie die zij met de niet-joodse Nederlandse samenleving onderhoudt – namelijk de staat Israël en de gevolgen van de Holocaust.¹⁴⁸¹ Auteurs van latere memoires leggen niet dezelfde nadruk op hun Nederlandse nationaliteit als auteurs van contemporaine bronnen en vroege memoires. Tegelijkertijd krijgt hun joodse achtergrond juist meer aandacht.¹⁴⁸² Niet alleen maakte het verstrijken van tijd meer reflectie mogelijk, ook veranderde vanaf de jaren zestig het dominante discours waarin over de oorlog en jodenvervolgung werd gesproken. De jodenvervolgung kwam centraal te staan in de geschiedschrijving van de oorlog en de dadergroep werd uitgebreid. Steeds duidelijker werd hoe de vervolgung nooit zonder grootschalige medewerking had kunnen plaatsvinden en hoe het oogluikend ‘toestaan’ van de deportaties veel meer consequenties had dan men ooit had kunnen denken.

¹⁴⁸⁰ Brasz, ‘Na de tweede wereldoorlog’, 351. Vergelijk Dienne Hondius, ‘Bitter Homecoming: Return and Reception of Dutch and Stateless Jews in the Netherlands’, in: David Bankier, (red.), *The Jews are Coming Back. The Return of the Jews to their Countries of Origin after WWII*, (Jerusalem: Yad Vashem/New York: Berghahn Books 2005) 108-135, 133, en Peter Romijn, ‘De oorlog, 1940-1945’, in: Blom, Fuks-Mansfeld, Schöffer, (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*, (Amsterdam: Balans 1995) 313-347, 325, over deze scheiding in joden en niet-joden door de oorlog. In enkele vroege memoires schrijft men ook over de slechte ontvangst: Cohen, *Beelden uit de nacht*, 181-182, waar hij citeert uit zijn verslag uit 1948, Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 54, Blits, *Auschwitz*, 212-213. Late memoires: Van Lier, *Schroeiplekken*, 78, Walda, Van Leeren, *Trompettist in Auschwitz*, 102, Santcross, verslag in brief, HCKW, DO 566, inv.nr. 6746, Dwinger, ‘I remember’, HCKW, DO 943, inv.nr. 9056101-102, Sulzbach, *Eine Deutsche Jugend*, 128, Mannheim, ‘Herinneringen’, 39, Goldstein-Van Cleef, Roelofs, *Nog altijd*, 117-118, Eliel-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 28.

¹⁴⁸¹ Brasz, ‘Na de tweede wereldoorlog’, 378-380, 403, 397. Vergelijk Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken*, 894-898.

¹⁴⁸² De meeste auteurs voelen zich zowel joods als Nederlands. Cohen, ‘Korte Levensloop’, HCKW, DO 1204, inv.nr. 15065, 20, die dit hier expliciet maakt. Vergelijk ook Chris Kooyman, ‘Through the Israeli Looking Glass: Dutch Jews in the Eyes of Israelis living in Holland’, in: Chaya Brasz, Yosef Kaplan, (red.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others: proceedings of the eight International Symposium on the history of the Jews in the Netherlands*, [22 – 25 november 1998] (Leiden : Brill 2001) 235-247, 238, ‘People’s ties with their Jewish heritage strengthened as they grew older’, bleek uit een onderzoek onder 450 oudere joodse Nederlanders in 1983.

Deze verschuiving in de publieke en wetenschappelijke consensus over de rol van omstanders weerspiegelt zich in hoe auteurs over deze groep schrijven. De ommekeer in memoires kan als een direct gevolg worden gezien van de vergroting (van de verantwoordelijkheid) die aan de omstandergroep wordt toegeschreven. In de ogen van de auteurs toonden de omstanders geen medeleven, maar juist onverschilligheid. Steeds vaker wordt in memoires heel het Nederlandse volk als medeplichtig gezien door zijn nalatigheid ten opzichte van zijn joodse landgenoten.¹⁴⁸³ Soms expliciet, vaker impliciet wordt er vanuit gegaan dat het Nederlandse volk misschien niet *précies* wist wat er in Polen gebeurde, maar dat de aanwijzingen voldoende moeten zijn geweest om enige actie te ondernemen. De kans op bestraffing was immers lang niet zo groot als gedacht, zo meent en weet men inmiddels, gezien het feit dat joden het doelwit van de bezetter waren. De morele actieradius van het Nederlandse volk wordt zo als steeds groter gezien.

Toch maken auteurs van memoires wel onderscheid tussen Nederlanders toen en Nederlanders nu. Men beseft dat wat is gebeurd in het verleden ligt. In veel memoires wordt zelfs niets tot weinig over omstanders geschreven, merkte ik eerder op, noch over het gebrek aan hulp of verzet van buiten. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk wil ik dieper ingaan op de wijze waarop auteurs over het eigen verzet schrijven. In veel memoires wordt namelijk niet gevraagd waarom omstanders niet meer hebben gedaan, maar leggen de auteurs uit waarom zij zelf niet (meer) verzet hebben gepleegd of zijn gevlucht.

5.5. VERZET

Uit Westerbork zijn relatief weinig mensen gevlucht. Op de meer dan honderdduizend ingezetenen schat men het aantal ontsnappingen op een paar honderd. Hoewel er ook enkele verzetsgroepen in het kamp actief waren, vooral om mensen te helpen ontsnappen, is er evenmin grootschalig verzet geweest tegen de transporten.¹⁴⁸⁴ Dit verklaart waarom auteurs,

¹⁴⁸³ Vergelijk Siertsema, *Uit de diepten*, 583, waar ze schrijft dat bij de door haar onderzochte joodse auteurs geen sprake is van het gevoel in de steek gelaten te zijn door de Nederlandse samenleving. Wel is er teleurstelling over de negatieve naoorlogse reacties in de samenleving.

¹⁴⁸⁴ Over ontsnappingen uit Westerbork, zie Abuijs en Mulder, *Een gat in het prikkeldraad*, georganiseerd (door onder meer verschillende verzetsgroepen), 37-58. Paul Siegels ontsnapping is bijvoorbeeld mogelijk gemaakt door de bekende verzetsgroep onder leiding van Joop Westerweel en ook Werner Stertzenbach had in het kamp al contact met het verzet en ontsnapte tenslotte met hulp van zijn verzetsgroep, 37-44 over Westerweel-groep en Hachsjarajongeren, 44-50 over Werner Stertzenbach en zijn verzetsgroep van voornamelijk Duits-joodse vluchtelingen. Over ontsnappingen zonder hulp, zie 58-69. Zie ook Stertzenbach, *Rood en Jood*, 89-95, 'Verzet in het Polizeiliche Durchgangslager Westerbork.'

zelfs in memoires waar Westerbork een relatief bescheiden plek krijgt in het vervolgingsverhaal, vaak eerst uitvoerig uitleggen waarom zij geen verzet hebben gepleegd, waarom zij niet zijn ondergedoken of gevlucht.

Auteurs schrijven dat ze niet wisten waar ze buiten Westerbork naartoe hadden moeten gaan als ze éénmaal ontsnapt waren. ‘We had no place to go anyway; we didn’t know of anyone who was willing to risk their lives for us’, legt Barry Spanjaard vlak na de oorlog uit en concludeert, ‘So we stayed put.’¹⁴⁸⁵ Eerder beschreef ik hoe Nora Keizer benadrukte dat ze de onwil van haar niet-joodse vrienden om haar te helpen onderduiken kon begrijpen. Fred Schwarz en Elie Cohen constateerden dat er nu eenmaal van de kant van de Drentse bevolking weinig was te verwachten. En Lex van Weren dacht dat het misschien wel mogelijk moest zijn geweest om te vluchten uit het transport dat hem naar Westerbork bracht, maar ‘in de praktijk was die kans natuurlijk minimaal. En wie weet wat er dan weer met me was gebeurd. Op dat moment dacht ik ook: Waar moet ik zo gauw naar toe?’¹⁴⁸⁶

Eenmaal in het kamp speelden andere overwegingen een rol. De familie met wie men samen in het kamp kwam of met wie men werd herenigd, ontmoedigde om te vluchten. De Duitsers beloofden immers dat de familie in ieder geval bij elkaar zou blijven, al bleek dit later een illusie. Carla van Lier weet dit mooi te beschrijven. ‘Op een keer vertelden Joop en Levie, dat ze al wandelend en kijkend naar werkzaamheden tot de ontdekking kwamen, dat ze buiten het eigenlijk kamp stonden. Wat nu? Weglopen? Nee, natuurlijk niet! Terugkeren om naar de vrouwen en kinderen toe te gaan, nietwaar! Dus liepen ze blijmoedig terug, de bewoonde Westerbork-kampwereld in.’¹⁴⁸⁷ Familie stond als het ware borg voor elkaar. Alexander Roseboom meent dat ontsnappen op zich ‘voor ons een fluitje van een cent’ zou zijn geweest, ware het niet dat ‘het risico dat de achterblijvers daarbij liepen’, je weerhield ‘van iedere poging.’ Immers, ‘het stond als een paal boven water, dat je familie na jouw vlucht in de s-barak terecht zou komen. (...) Bij elk transport werden eerst zij aangewezen om

¹⁴⁸⁵ Spanjaard, *An American Teenager*, 36.

¹⁴⁸⁶ Walda, Van Weren, *Trompettist in Auschwitz*, 33, zie ook Van Lier, *Schroeiplekken*, 30, Iian-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 21-22, Mouwes-Roozendaal, memoires, HCKW, SRA 1835, 3, Polak, *Oorlogsverslag van een zestienjarig joods meisje*, 49, Cohen, *Niet klein gekregen*, 107.

¹⁴⁸⁷ Carla van Lier, *Schroeiplekken. Ervaringen uit Vught, Westerbork, Auschwitz, Ravensbrück en Malchow*, (Amsterdam: Sara 1978), 30. Ook Ottenstein schrijft dat hij ‘gedwee’ naar Westerbork ging, vanwege zijn ouders. Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 4.

te worden doorgestuurd. Meestal naar Auschwitz.¹⁴⁸⁸ ‘Bovendien’, schrijft Rob Cohen, ‘wist ik dat er voor iedere gevluchte kampbewoner meerdere andere kampgevangenen mee moesten.’¹⁴⁸⁹ Of dit nu familieleden betrof of andere kampingezetenen, vluchten werd zo een ‘egoïstische daad’, in de woorden van Elie Cohen.¹⁴⁹⁰ Enkele auteurs lijken de schuld (gedeeltelijk) bij de vluchteling zelf te leggen. Jacobus Valk beschrijft in zijn memoires met licht misprijzen hoe ontsnappen andere kampingezetenen in gevaar bracht. Over een vrouw die melding maakte van een uit het kamp gevluchte jood, schrijft hij: ‘De vrouw redde tien levens!’¹⁴⁹¹ Rob Cohen geeft ten slotte een laatste belangrijke reden aan voor het niet ontsnappen uit het kamp, namelijk de onwetendheid over het doel van het transport. ‘Maar er was in Westerbork niemand, die ook maar een idee had wat ons te wachten stond. Anders was ik er zeker tussenuit gepiept.’¹⁴⁹²

De onzekerheid over hun lot, de angst voor represailles zoals verbanning naar de s-barak, en de moeilijkheid van het vinden van een geschikte onderduikplek maakten de keuze voor niet vluchten voor veel auteurs vanzelfsprekend, zo wordt duidelijk uit bovenstaande citaten. Wat auteurs zelf niet beschrijven, maar wat na de oorlog steeds duidelijker werd, is hoe het meer grootschalige verzet – de infrastructuur van de onderduik – pas goed op gang kwam toen de deportaties al grotendeels waren voltooid.¹⁴⁹³ Tegelijkertijd blijkt uit de

¹⁴⁸⁸ Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 18. Vergelijk Polak, *Oorlogsverslag van een zestienjarig joods meisje*, 49.

¹⁴⁸⁹ Cohen, *Niet klein gekregen*, 107. Zie paragraaf 5.2.1. Duitsers in kamp Westerbork’, voetnoot 1219, 272, over deze represaillemaatregel.

¹⁴⁹⁰ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 2. Vergelijk Mouwes-Roozendaal, memoires, HCKW, SRA 1835, 3.

¹⁴⁹¹ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 58-59. Valk haalt nog een voorbeeld aan. In zijn eerdere memoires zijn het 18 levens die de vrouw redt. Valk, ‘Westerbork mei 1943’, HCKW, DO 38, inv.nr. 1035, 8.

¹⁴⁹² Cohen, *Niet klein gekregen*, 107.

¹⁴⁹³ De Jong, *Koninkrijk, deel zeven, eerste deel*, 461-462. De Jong schrijft dat het over het algemeen moeilijk was in de zomer van 1942 onderduikplekken te vinden. Verderop, 463, zegt hij echter dat het juist later misschien nog moeilijker werd. Zie ook *Koninkrijk deel zes, deel een*, 49-50. Daar schrijft De Jong dat er pas in begin 1943 een Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers kwam, maar er kwam nooit een organisatie voor joodse onderduikers. Ook doken er in het begin waarschijnlijk maar weinig joden onder, ‘er was tijd nodig om naar dat hachelijke besluit toe te groeien.’ Het was moeilijk voor joden onderduikplekken te vinden, 343. Vergelijk Abuijs en Mulder, *Een gat in het prikkeldraad*, 87, Bert Jan Flim, ‘Opportunities for Dutch Jews to hide from the Nazis, 1942-1945’, in: Chaya Brasz, Yosef Kaplan, (red.), *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others: Proceedings of the Eight International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands*, [22 – 25 november 1998] (Leiden: Brill 2001) 289-307, 297-299, 305, Bob Moore, ‘The Dutch Churches,

egodocumenten van de kampingezetenen hoe de misleidende aard van de vervolging en het kamp – de belofte families bij elkaar te houden, de kans op uitstel middels een *Sperre*, de relatief behoorlijke behandeling in het kamp – een belangrijke rol speelde in de keuze voor wel of geen vlucht.¹⁴⁹⁴ In Westerbork wist je wat je had, het was er redelijk uit te houden – dat dit een illusie was, benadrukken auteurs, kon men pas achteraf weten. Tegelijkertijd zetten auteurs zich af tegen kampingezetenen die in hun ogen te ver zijn gegaan in hun medewerking aan de deportaties.¹⁴⁹⁵

Ook in contemporaine egodocumenten worden de represaillemaatregelen (wegvoering via de s-barak naar Mauthausen en later Auschwitz) en de vermeende veiligheid van Westerbork aangevoerd als redenen om niet te ontvluchten. Zo overpeinst Philip Mechanicus ‘De oude gedachte, te vluchten komt weer bij mij op. Het weer is daarvoor ideaal, 's nachts pikdonker; maar ik overweeg dat er bij een vlucht van mij de belangen van menigeen in het gedrang zouden kunnen raken en dat ook het risico van de vlucht niet onaanzienlijk is. De laatste tijd stromen 'ondergedokenen' het kamp binnen. Ik ben een oud S-geval en zou bij arrestatie gevaar lopen een dubbele S te krijgen.’¹⁴⁹⁶ Als men er maar lang genoeg kon

Christians and the Rescue of Jews in the Netherlands’, in: Chaya Brasz, Yosef Kaplan, (red.), *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others*, 277-289, 281-282 over langzaam op gang komen van georganiseerde onderduikorganisaties, het te laat zijn voor het overgrote deel van de al gedeporteerde joden, en algemeen hoe meer verzet tegen de Duitsers pas vanaf de april/mei stakingen in 1943 ontstond naar aanleiding van de *Arbeitseinsatz* van jonge Nederlandse mannen. Moore, *Victims and Survivors*, 161-162, over de afstand, ondanks het matige antisemitisme, tussen joden en niet-joden in het verzuilde Nederland, wat het onderduiken ook lastiger maakte, Moore, ‘The Dutch Churches, Christians and the Rescue of the Jews’, 282, 288, over de moeilijkheid van onderduikplekken voor joden. Griffioen, Zeller, *Jodenvervolging in Nederland*, 567 over het niet op tijd op gang komen van een goed georganiseerd landelijk onderduiknetwerk; in de zomer van 1942 was die nog niet-bestaand. Ottenstein noemt ook hoe in januari 1942, toen hij naar Westerbork moest, onderduiken nog een onbekend begrip was. Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 5.

¹⁴⁹⁴ Abuys, Mulder, *Een gat in het prikkeldraad*, 92, waar iets soortgelijks wordt genoemd.

¹⁴⁹⁵ Zie hiervoor het volgende hoofdstuk zes ‘De mensen zijn zoals overal’.

¹⁴⁹⁶ Mechanicus, *In dépôt*, 252, dagboekantekening van 15 januari 1944. Zowel de represaillemaatregelen als de risico’s van vluchten tegenover de betrekkelijke veiligheid die Mechanicus op moment van schrijven genoot, deden hem afzien van ontsnappen. Ook Hilde Verdoner-Sluiser zag van ontsnappen en onderduiken af. Zij had ouders en meer familie in het kamp en wilde deze niet in gevaar brengen. Brieven van Gerrit Verdoner van 14 juli 1945, NIOD, 250i, 887/88, 110, 113-114, over blijven vanwege represaillemaatregelen voor familie bij onderduiken, en Yoka Verdoner, Fransisca Verdoner-Kan, Otto Verdoner, *Signs of life. The letters of Hilde Verdoner-Sluiser from Westerbork 1942 to 1944*, (Maryland: The Kan Press Chevy Chase, 1989), 3. Ook had zij lange tijd een goed baantje op de administratie, waarmee zijzelf en familie werd beschermd, wat ook een rol kan hebben gespeeld in haar beslissing in Westerbork te blijven.

blijven, dan zat men de oorlog daar wel uit, zo redeneerde men.¹⁴⁹⁷ Dit gevoel misleid te zijn is vooral in memoires moeilijk te verkroppen; hadden we dit niet moeten doorzien, zo klinkt regelmatig door. ‘I am struck with the naivité of this thinking’, schrijft Eline Hoekstra-Dresden over de trots waarmee ze de Jodenster droeg en het gevoel van solidariteit dat het haar gaf.¹⁴⁹⁸

Auteurs van memoires hebben de behoefte om aan de lezers uit te leggen in welke lastige positie zij zaten. Niet alleen probeert men een bevredigend antwoord te geven op de vraag waarom men niet is gevlucht uit een kamp waar men achteraf bezien – ogenschijnlijk - relatief makkelijk uit had kunnen vluchten en/of actief verzet had kunnen plegen, ook wil men laten zien hoe lastig het was om op het moment zelf, zonder alles te kunnen overzien, de juiste keuze te maken. ‘Waarom benutten wij de tijd niet om te vluchten?’ stelt Elie Cohen expliciet en even verderop ‘Als er geen hulp van buiten kwam, hadden we dan van binnenuit iets kunnen doen?’ Na Cohens uiteenzetting over waarom het antwoord op beide vragen ontkennend was (en hoe ook omstanders in gebreke bleven), volgt hij met ‘En hoe oordeel ik tientallen jaren later over mijn gedrag in Westerbork in 1943?’¹⁴⁹⁹ Met zijn gedrag in Westerbork verwijst hij naar zijn functie als transportarts en de ‘macht’ die hij derhalve over andere kampingezetenen had. Die positie was onlosmakelijk verbonden met zijn besluit om niet te vluchten en geen verzet te bieden. Hij ‘koos voor Westerbork.’ Cohen vraagt zich met pijn in het hart af of hij toen ‘juist gehandeld’ heeft of dat hij ‘laf’ is geweest, ‘een collaborateur’ was geworden.¹⁵⁰⁰ ‘Het antwoord voor 1943 is, denk ik, niet moeilijk: ik wilde in Nederland blijven, ik wilde het leven in Westerbork niet ruilen voor iets onbekends, waarbij de andere overwegingen ook nog meegespeeld hebben. (...) En het antwoord voor 1992? Het is van grote invloed dat we nu alles weten.’¹⁵⁰¹

Lang niet iedere auteur schrijft (even expliciet) over eigen ‘tekortkomingen’ en schuldgevoelens als gevolg van zijn (niet)-handelen in het kamp zoals Cohen; de meeste auteurs bekleedden niet zo’n invloedrijke positie in het kamp. In een hoofdstukje in zijn memoires getiteld ‘De keuze die geen keuze was’ legt Sam Stern aan de lezer uit waarom hij

¹⁴⁹⁷ Vergelijk Ruby Rohrich (red.), *Resisting the Holocaust*, (Oxford/New York: Berg 1998) 3, ‘Another means of destroying resistance was to privilege some of the prisoners.’

¹⁴⁹⁸ Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 31.

¹⁴⁹⁹ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 25, 27-28.

¹⁵⁰⁰ Hoofdstuk zes, ‘De mensen zijn zoaals overal’, paragraaf 6.6. ‘De’ mens in Westerbork, over morele dilemma’s, 408-417.

¹⁵⁰¹ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 29.

uiteindelijk niet is ondergedoken. ‘Maar we hadden niemand die ons kon helpen.’ Over ontvluchten uit het kamp dacht hij in Westerbork eigenlijk nooit na. ‘Het was zeker niet gemakkelijk’, meent hij, al schrijft hij wel ‘Er waren maar weinig Duitse SS’ers in het kamp: we werden in hoofdzaak bewaakt door Nederlandse marechaussee. Er waren wachttorens, tankgrachten en prikkeldraad rondom. Als ik van buitenaf hulp had gehad, geweten had dat ik ergens kon onderduiken, dan had ik het misschien toch overwogen. Er zijn ontvluchtingen geweest waarbij geschoten is. Zo heb ik een keer meegemaakt dat er iemand in het ziekenhuis kwam die was aangeschoten en een kogel in zijn arm had.’¹⁵⁰² ‘Al deze eindeloze overwegingen, en het voortdurende wikken en wegen van de overlevingskansen, waren zo slopend dat alleen al dit aspect tal van mensen de zenuwen heeft gekost. Nu ikzelf op de leeftijd ben gekomen die mijn ouders toen hadden’, concludeert Jehudith Ilan-Onderwijzer, kind in Westerbork ‘begrijp ik steeds meer hoe onmogelijk de toestanden toen waren, en hoe noodlottig iedere stap kon zijn wanneer men moest besluiten iets *wel of niet* te doen.’¹⁵⁰³ Werner Löwenhardt bespreekt nergens in zijn memoires expliciet de vraag waarom hij zich niet actief heeft verzet, maar telkens opnieuw keert de misleidende aard van de vervolging in zijn betoog terug. ‘Hoe konden we vermoeden dat het overbrengen naar Westerbork iets te maken had met het vernietigen van mensen?’ schrijft Löwenhardt over het vertrek uit het werkkamp waar hij zat. ‘Het was gewoon weer een ander werkobject, een Nederlands werkobject, georganiseerd door Nederlandse instanties; dat gaf een soort vertrouwen: het zal dus wel niet zo erg zijn.’¹⁵⁰⁴ Lies Polak, ten slotte, schrijft dat ze ‘had kunnen vluchten’ toen zij en haar man Ernst werden opgepakt. ‘Toch heb ik het niet gedaan. Ik ben uit vrije wil met ze meegegaan. Hoe had ik mijn grote liefde los kunnen laten, een ongewisse toekomst tegemoet?’ Even verderop beschrijft zij Westerbork, ‘net als of het een gewone gemeenschap’ was, wat haar plannen om alsnog te vluchten nog meer in de kiem zal hebben gesmoord.¹⁵⁰⁵

Auteurs beschrijven dus allereerst waarom ze niet zijn gevlucht, niet zijn ondergedoken of ander verzet hebben gepleegd. Toch betekent dit niet dat ze zich helemaal

¹⁵⁰² Stern, *Ziekenbroeder in Westerbork*, 17-19.

¹⁵⁰³ Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 24.

¹⁵⁰⁴ Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 48, zie ook 51, over de leugen van zijn vaders *Sperre* op basis van zijn verdiensten in de Eerste Wereldoorlog. ‘Achteraf een leugen maar daarop was toen onze verwachting gebaseerd dat het wel mee zou vallen’, 72, ‘net een gewone gemeente’, schrijft hij na zijn uitleg over zijn werk bij het statistisch bureau, 82, ‘Het was een soort van normaal abnormaal gebeuren.’

¹⁵⁰⁵ Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 39, ze voegt toe: ‘Ernst stierf kort na de bevrijding in het concentratiekamp Bergen-Belsen aan vlektyfus, aan ondervoeding en aan totale uitputting’, 45, over ‘gewone gemeenschap.’

niet hebben verzet tegen wat hen werd aangedaan. De meeste auteurs zijn misschien niet ondergedoken, zoals Frieda Menco en Ronnie Goldstein-Van Kleef, die in de s-barak terechtkwamen. Ook was maar een handjevol mensen actief in georganiseerd verzet, zoals de bekende verzetsgroep van Joop Westerweel die tevens vanuit Westerbork opereerde.¹⁵⁰⁶ De meeste auteurs beschrijven geen grootschalige, georganiseerde verzetsactiviteiten, maar aan de hand van allerhande voorbeelden willen zij laten zien welke acties zij *wel* tegen de daders ondernamen.

Deze acties hebben een grote bandbreedte. Auteurs beschrijven hoe zij probeerden het beste te maken van de onmogelijk situatie waarin men zich plots bevond. Zij ondernamen waar mogelijk acties tegen de Duitsers. Voor veel auteurs zijn deze acties van groot belang voor het gevoel van eigenwaarde. Zo noemen verscheidene auteurs met voldoening kleine sabotageacties in en rondom het kamp. Inge Gassmann-Baumann en Paul Siegel beschrijven hoe zij spullen uit gebouwen die zij moesten helpen leeghalen, kapot maakten. ‘Bij het leeghalen van de verlaten joodse woningen hebben wij op onze manier sabotage gepleegd door bijvoorbeeld meubelen en porselein de trappen af te smijten en wij hadden daar erg veel plezier bij’, herinnert Gassmann-Baumann zich.¹⁵⁰⁷ ‘Dat was onze kans om zoveel mogelijk spullen te vernielen’, schrijft Siegel over het inpakken van achtergebleven spullen in het zojuist ontruimde Apeldoornsche Bosch. ‘Dit gaf ons het goede gevoel dat we net zoals andere verzetsmensen in heel Nederland de Duitsers saboteerden. Een kleine revanche.’¹⁵⁰⁸

Ook het kunnen organiseren van voedsel door stelen of smokkelen wordt vaak door auteurs beschreven. Eline Hoekstra-Dresden beschrijft in groot detail hoe ze in het kamp op allerlei manieren aan extra eten kwam. ‘I took the risk because of the defiance and personal triumph I felt, as well as the profit and power.’ Even verderop schrijft ze dat het goed voelde om de vijand te bedotten. Het waren deze kleine overwinningen, die hen, volgens haar, op de been hebben gehouden. ‘These triumphs were sweeter than any accomplishment because they represented some measure of successful resistance to the evil that surrounded us.’¹⁵⁰⁹ Ab Caransa beschrijft niet zonder trots hoe zijn vader telkens weer wat vlees wist te bemachtigen

¹⁵⁰⁶ Van Liempt, *Frieda*, was ondergedoken, Roelofs, Goldstein-van Cleef, *Nog altijd*. Ronnie zat ook, net als Werner Stertzenbach in het verzet. Stertzenbach, *Rood en Jood*, en Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, waren gevlucht, Siegel met hulp van de Westerweelgroep. Cohen, *Beelden uit de nacht*, 6-7, probeerde voor Westerbork te vluchten, Magid, *Ontsnapping uit Westerbork*, ontsnapte met zijn moeder uit Westerbork.

¹⁵⁰⁷ Gassmann-Baumann, ‘Memoires’, HCKW, RA 767, 16.

¹⁵⁰⁸ Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 104.

¹⁵⁰⁹ Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 58, 61.

dat eigenlijk voor SS'ers was bedoeld. 'Nooit is mijn vader verraden of betrapt. Zijn grote vreugde was niet alleen dat hij ons allemaal iets extra's kon verschaffen, maar vooral dat hij de SS te slim af was en hen nadeel kon berokkenen.'¹⁵¹⁰

Ook het uitoefenen van bepaalde functies in het kamp, schrijven auteurs, maakte sabotage mogelijk. Elie Cohen en Ellen Loeb beschrijven beiden hoe zij hun positie als respectievelijk arts en verpleegkundige gebruikten om mensen uit transporten te houden.¹⁵¹¹ *Oberdienstleiter* Kurt Schlesinger noemt zijn eigen functie en die van andere *Dienstleiter* een soort van 'Puffer' tussen de SS en de kampingezetenen. Door zo de SS buiten het kamp te houden, meent Schlesinger, hebben zij het leed kunnen verzachten en bepaalde groepen mensen voor lange(re) tijd kunnen beschermen tegen transport.¹⁵¹² Werner Bloch beschrijft hoe hij als wacht-kommandant bij de ordedienst probeerde de organisatie als een soort van buffer te laten fungeren tussen de Duitse bezetter en de kampingezetenen.¹⁵¹³ Werner Bloch maar vooral Kurt Schlesinger bevonden zich overigens in invloedrijke, prominente posities; zij proberen achteraf hun acties tegenover andere kampingezetenen te verantwoorden. Voor andere auteurs waren deze prominente kampingezetenen voorbeelden van hoe het zeker niet had gemoeten.¹⁵¹⁴

Het gaat niet alleen om praktische handelingen. Veel auteurs beschrijven hoe zij symbolische acties tegen de mensonwaardige omstandigheden ondernamen. Inge Gassmann-Baumann schrijft hoe ze het eten in het kamp, 'die rotzooi', gewoon niet at, terwijl Johanna Schroot-Polak bij aankomst opzettelijk haar werkelijke beroep niet opgaf, 'want ik had geen zin om voor duitse militairen te moeten werken.'¹⁵¹⁵ Nora Keizer had samen met een vriendin een manier gevonden om op Grote Verzoendag, de dag waarop 'een anders nog zo liberale

¹⁵¹⁰ Caransa, stuk twee, 'leuke ervaringen', HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, 4, en stuk drie 'Kinderen in Westerbork', HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, 10-11.

¹⁵¹¹ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 19-20, Cohen beschrijft hoe op een dag het hoofd van het ziekenhuis bij hem komt en hem wijst op wat hij doet. Als hij hiermee doorgaat riskeert hij zelf op transport te worden gesteld. Cohen is vanaf dat moment 'eerlijk', wat volgens hemzelf nu, in 1992, het begin van zijn morele ondergang is geweest. Loeb, 'Dear Trudy', 110.

¹⁵¹² Schlesinger, 'Persoenlicher Bericht ueber die Organisation des Lagers Westerbork und die Gesichtspunkte, aus denen sie entstanden ist', NIOD, 250i, inv.nr. 511, IV-V.

¹⁵¹³ Bloch, 'Momenten', HCKW, DO 19, inv.nr. 3270, 15, Bloch, *Confrontatie met het noodlot*, 43-45.

¹⁵¹⁴ Zie hiervoor vooral hoofdstuk 6 'De mensen zijn zooals overal', paragraaf 6.4.1. tot en met 6.4.4., 375-400.

¹⁵¹⁵ Gassmann-Baumann, 'Memoires', HCKW, RA 767, 18, Schroot-Polak, 'Mijn herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt', HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-01, 2.

jood' geen eten aan roert of zich wast, toch ieder één schone hand te houden. 'En voor ik het wist had ze me een linkerhandschoen in de hand gestopt; zelf hield ze de rechter (het waren haar beste) en zo werkten we ieder met één gehandschoende hand, die zodoende schoon bleef, terwijl we de andere in onze zak stopten. Veel kilo's aardappelen hebben we die dag beslist niet gerooid, maar we hadden toch een klein beetje Grote Verzoendag kunnen houden en dat was de hoofdzaak.'¹⁵¹⁶

Verzet tegen de Duitsers is voor auteurs ook, ten slotte, het vechten voor de eigen overleving. Shmu'el Hacoen herinnert zich hoe hij koste wat kost een plekje op de Palestina-uitwisselingslijst wilde bemachtigen. 'De stem van mijn intuïtie zei iedere dag luider: 'Jij moet op die lijst staan.' Zelfs al lag hij in het ziekenhuis, hij ging ervoor naar de *Antragstelle* en maakte gebruik van een kleine leugen om op de lijst te worden geplaatst. Hij staat nu nog versted van zijn eigen durf. 'Hoe waagde zo'n magere sprinkhaan het op zijn eigen houtje die duistere machten uit te dagen in de maalstroom die tienduizenden meesleurde als lege doppen?'¹⁵¹⁷ Ellen Loeb ontsnapte tot twee keer toe aan een transport door 'medicijnen' in te nemen, waar ze ziek en zodoende *transportunfähig* door werd verklaard. Ze werkte als zuster in het ziekenhuis, zelfs al had ze hier geen opleiding toe genoten. 'That's when I started to be a nurse. I knew absolutely nothing, but I acted as if I knew everything.'¹⁵¹⁸

In de egodocumenten zien we een spanning die we ook terugvinden in het wetenschappelijk debat over de kwestie, een spanning tussen 'passiviteit' en 'verzet'. Het is voor auteurs heel lastig om beiden scherp te omlijnen. De beschreven beleving en herinnering roept voor de lezer allerlei vragen op: Wat is nu precies verzet? Wat is passiviteit? Is verzet wel de juiste term voor de acties tegen de Duitsers die de auteurs in egodocumenten beschrijven? Is passiviteit de juiste term voor het niet vluchten of onderduiken?

De zogenaamde passiviteit van de joden is een thema dat de gemoederen al sinds het einde van de oorlog bezig houdt. De joden zouden zich als 'lammeren naar de slachtbank' hebben laten leiden, zoals in het werk van vroege Holocaust historici werd uiteengezet.¹⁵¹⁹ De

¹⁵¹⁶ Keizer, *Danse macabre*, 53-54. Vergelijk Kruskal, 'Two years behind barbed wire', NIOD, 250i, inv.nr. 509, 21, over spirituele en religieuze activiteiten die als een lichtpunt in de duisternis fungeerden, 'we felt in these hours as living up again to our inalienable human dignity.'

¹⁵¹⁷ Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 270-272.

¹⁵¹⁸ Loeb, 'Dear Trudy', 109.

¹⁵¹⁹ Aangehaald in Michael Marrus, 'Jewish Resistance to the Holocaust', in: *Journal of Contemporary History*, 30 (1995) 1, 83-110, 85, 86-88 over Hannah Arendts en Raul Hilbergs ideeën over deze these, waarna hevige discussies volgden en allerlei nieuwe ideeën over verzet van joden werden geformuleerd.

nadruk in deze vroegste geschiedschrijving lag op ‘passieve’ joodse slachtoffers tegenover ‘actieve’ verzetslachtoffers van wie de daden nogal eens werden verheerlijkt. Verzet werd zo een strikt politieke en militaire aangelegenheid en allerlei andere acties tegen de Duitsers werden niet als zodanig herkend. Dit leidde niet alleen tot uitsluiting van allerlei joodse acties, ook de daden van bijvoorbeeld vrouwen bleven lange tijd buiten het gezichtsveld.¹⁵²⁰ Vanaf de jaren zeventig ging dit beeld kantelen. Er kwam meer onderzoek naar verzet; ook joods verzet werd opnieuw onder de loep genomen en historici bekritiseerden de eenzijdige nadruk op de zogenaamde joodse passiviteit.¹⁵²¹ In reactie op vooral Raul Hilbergs negatieve zienswijze hebben met name joodse historici zich verdiept in de verschillende soorten reacties van joden op het geweld dat hen werd aangedaan. Het ging in dit onderzoek nadrukkelijk niet om grootschalige, georganiseerde, (gewelddadige) acties. Zo kwam Saul Esh met het concept ‘sanctification of life’, uitgewerkt door Yehuda Bauer, dat staat voor de overweldigende impuls om het leven te bewaren te midden van de dood, zonder gebruik te maken van geweld.¹⁵²² Bauer en anderen voegden daaraan de term *amidah* toe, dat zoveel betekent als ‘in

¹⁵²⁰ Hondius, ‘Bitter Homecoming’, 126 over dit vroege beeld van passieve slachtoffers, zie ook Marrus, ‘Jewish Resistance’, 84-85 en Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, 256, waar hij over het naoorlogse thema van het zogenaamde gebrek (‘lack’) aan joods verzet schrijft. Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 181-183, Withuis, ‘Drie vrouwen, drie levens, één oorlog: De historische, sociale en culturele context van de ervaringen van drie Nederlandse vrouwen voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog’, in: *Icodo-info*, 13 (1996) 2, 58-71, 64, en, Withuis, ‘Vrouwen, sekse en oorlog’, vooral 81-84. Pas vanaf begin jaren tachtig werd het verzetswerk van vrouwen in kaart gebracht door een nieuwe generatie historici. Bob de Graaf, Lidwien Marcus, *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet, 1940-1945*, (Amsterdam: Bert Bakker 1980). Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties: Nederland 1940-1945*, (1980), Els Blok, *Uit de Schaduw van de mannen, vrouwenverzet 1930-1940*, (Amsterdam: Uitgeverij Sara 1985). Recentelijk is echter niets meer specifiek over vrouwen en verzet verschenen, al besteedt Jan Crum aandacht aan zowel mannen als vrouwen in zijn boek uit 2007. Jan Crum, *‘Wat bewoog u?’: gesprekken met mannen en vrouwen uit het verzet*, (Soesterberg: Aspekt 2007).

¹⁵²¹ Zie voor een goed overzicht over de ontwikkeling in het schrijven over joods verzet, Marrus, ‘Jewish Resistance’, vooral 83-90. Vroege publicaties van belang zijn onder meer: Moshe Kohn (red.), *Jewish Resistance during the Holocaust: Proceedings of the Conference on Manifestations of Jewish Resistance*, Jerusalem, April 7-11, 1968, (Jerusalem: Yad Vashem 1971), Bauer, *They Chose Life: Jewish Resistance in the Holocaust*, (1973). Latere publicaties: Rohrlich (red.), *Resisting the Holocaust*. In Nederland was Presser er vroeg bij om de mythe van het passieve joodse lijden door te prikken. Presser, *Ondergang, tweede helft*, ‘Verzet van Joden’, 3-18.

¹⁵²² Zoals geciteerd in Marrus, ‘Jewish Resistance’, 89: Saul Esh, ‘The Dignity of the Destroyed: Towards a Definition of the Period of the Holocaust’, in: *Judaism*, 15 (1962) 1, 106-107.

opstand komen tegen.’ Het omvat zowel gewapende als ongewapende acties, en is daarmee een paraplu voor allerlei vormen van verzet.¹⁵²³

In navolging van deze eerste historici hebben verschillende onderzoekers getracht het beeld van de joodse passiviteit te nuanceren. Wat hen bindt is de zoektocht naar een geschikt vocabulaire voor het brede spectrum aan acties die de vervolgdgen tegen hun daders ondernamen. Ruby Rohrlich schrijft hoe verzet niet terug te brengen is tot actief of passief verzet, maar dat het een heel amalgaam aan acties behelsde. Verzet ontstond in allerlei situaties en vanuit zeer verschillende motieven en achtergronden.¹⁵²⁴ Sommige historici, onder wie Bauer zelf, zijn van mening dat we met deze heel brede definiëring van joods verzet het gevaar lopen om haast iedere actie als verzet te kwalificeren en daarmee deze acties te romantiseren.¹⁵²⁵ Historici M. Marrus en J. Gottlieb spreken dan ook liever over een continuüm aan verzet, waarbij de *intentie* van de verzetpleger centraal staat, niet de uitkomst. Volgens hen tilt de intentie om zich te verzetten de actie uit boven het niveau van de worsteling om in leven te blijven. Hij trekt dit soort acties ook in de politieke sfeer.¹⁵²⁶ Maar waarom zou verzet altijd een politiek element in zich moeten dragen? En hoewel de intentie van degene die zich verzet van belang kan zijn voor de kwalificatie van zijn of haar handelen, is die mijns inziens niet bepalend voor waar het hier om gaat. De intentie kan evengoed bepaalde acties uitsluiten; een en ander hangt ook sterk af van wat de onderzoeker onder de intentie verstaát.

Inzichtelijker is het meest recente boek van Christopher Browning over de joden van het arbeidskamp Starachowice. Om te overleven ‘Starachowice Jews plotted to remain at the

¹⁵²³ Het gebruik van geweld tegen Duitsers of smokkel wordt onder *Amidah* geschaard, net als het opzetten van een school in een ghetto of het trachten de eigen religieuze identiteit te bewaren. Bauer, *Rethinking the Holocaust*, (New Haven and London: Yale University Press 2001), hoofdstuk 6 ‘Jewish Resistance – myth or reality?’, 119-142, 120. Al in 1973 besprak Bauer joods verzet in deze termen. Bauer, *They Chose Life: Jewish Resistance in the Holocaust*.

¹⁵²⁴ Rohrlich, *Resisting the Holocaust*, ‘Introduction’, 1-19, 2, over de mogelijkheid van wat zij passief verzet noemt. Verzet ‘arises in every situation and circumstance of the lives of the resisters – out of their occupations, their religious beliefs, their political convictions, out of the personality of each resister, out of the kind of society they came from.’ Ibid., 8.

¹⁵²⁵ Bauer, *Rethinking the Holocaust*, 142.

¹⁵²⁶ Hoe deze intentie wordt uitgedrukt varieert enorm en is afhankelijk van welke middelen men tot zijn beschikking heeft. Zie hiervoor Marrus, ‘Jewish Resistance’, 90, geïnspireerd door Roger Gottlieb’s ideeën over het concept. Roger Gottlieb, ‘The Concept of Resistance: Jewish Resistance to the Holocaust’, in: *Social Theory and Practice*, 9 (1983) 1, 31-49.

camp, produced for the German war effort, and enriched their oppressors. In doing so, some of them thereby thwarted the intention of the Nazi regime that none of them should survive.’ Browning gebruikt in zijn beschrijving van deze acties geen termen als passiviteit, verzet of zelfs maar *amidah*. Volgens hem is een ander vocabulaire nodig om de joodse overlevingsstrijd te beschrijven. ‘Ingenuity, resourcefulness, adaptability, perseverance, and endurance’, acht hij het meest toepasselijk en accuraat voor de ‘Jewish agency’ die hij daar waarneemt.¹⁵²⁷ *Agency* dus – vrij vertaald: actief iets tegen de Duitsers ondernomen hebben – als sleutelwoord.

Ook de acties die auteurs met betrekking tot Westerbork beschrijven zijn wellicht nog het best te scharen onder de noemer *agency*. Auteurs willen (lezers) laten zien dat zij zich niet zonder slag of stoot hebben laten afvoeren, maar ook dat het moeilijk was om te vluchten of onder te duiken. Zij willen de complexiteit van de situatie in dat normale abnormale kamp laten zien. Auteurs benadrukken zowel hoe ze zich als het moest op vindingrijke wijzen aanpasten, maar ook beklemtonen ze welke acties ze *wel* tegen de Duitsers hebben kunnen ondernemen. *Agency* is dus een nuttig analytisch concept om deze worsteling in het schrijven over verzet te duiden. Aan het einde van de vorige paragraaf merkte ik op dat auteurs vaker schrijven over het verzet dat zij zelf al dan niet hebben ondernomen, dan over het verzet van omstanders. Zelfs al benadrukken velen dat het eigenlijk *geen* keuzes waren, de eïgen keuzes, en vooral de consequenties daarvan, wogen voor de auteurs kennelijk zwaarder dan de keuzes van de omstanders. In het volgende hoofdstuk zal ik dieper op deze ‘keusloze keuzes’ ingaan en op de morele dilemma’s die daaruit voortvloeiden.

5.6. BESLUIT

‘Ik ben van mening dat praktisch niemand van ons geweten, gedacht of vermoed heeft, hoe erg het later zou worden. Niemand vermoedde dat Westerbork slechts een geraffineerd voorspel was tot de genadeloze uitroeiing van vele miljoenen joden. Vandaar dat je probeerde er met een geforceerd optimisme iets van te maken. Vandaar ook de concerten en het zogenaamde café-chantant’, schrijft Lex van Weren in zijn memoires.¹⁵²⁸ Lex kon al niet geloven wat er in het doorgangskamp gebeurde, laat staan wat hij met eigen ogen in Auschwitz zag. ‘Steeds weer kwam die speciale joodse mentaliteit naar boven: je na iedere sof schikken en aanpassen. Dat letterlijk alle joden uitgeroeid moesten worden, kwam toch

¹⁵²⁷ Christopher Browning, *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave Labor Camp*, (New York/London: W.W. Norton & Company 2010) 296-297.

¹⁵²⁸ Walda, Van Weren, *Trompettist in Auschwitz*, 36.

niet in je op? Ze hebben het me verteld toen ik in Auschwitz aankwam en ik wilde het niet geloven. Ik zag die crematoria roken en tóch heb ik het niet willen geloven. Het ging mijn bevattingsvermogen te boven.’¹⁵²⁹

Veelzeggend is Van Werens uitspraak dat hij zich juist vanwege de misleiding, vanwege de onzekerheid over wat hem en anderen stond te gebeuren en vanwege de schijnbare normaliteit van het (kamp)leven, ‘in zijn sof’ schikte. Vandaar ook dat hij er maar iets van probeerde te maken. Wat in Westerbork (en daarna) gebeurde ging zijn, íeders, bevattingsvermogen te boven. Om terug te keren naar Mirjam Bolle’s woorden, het was ‘de krankzinnigheid ten top gevoerd.’

Krankzinnigheid is per definitie niet uit te leggen, krankzinnigheid is ongrijpbaar. In Westerbork zag je de daders weinig terwijl je iedere dag werd geconfronteerd met wat zij jou en je geliefden aandeden. Het ‘goede’ kamp is een kwestie die ook Hans Ottenstein in zijn naoorlogs verslag met alle kennis van de vernietigingskampen van dien bezighield. Hij heeft ‘geen voldoende oplossing’ kunnen vinden voor de vraag die hem bezig hield: hoe kwam het dat Westerbork zulk een betrekkelijk “goed” kamp was?’¹⁵³⁰ Ottenstein probeert eerst het antwoord in ‘de’ kampcommandant van Westerbork, Alfred Konrad Gemmeker, te vinden, wiens schijnbaar correcte optreden symbool staat voor de misleiding en ongrijpbaarheid van de daders van Westerbork. Maar ‘zeker moesten de gruwelen der andere Jodenkampen aan de bevolking der landen in West-Europa verborgen blijven, misschien ook zouden de Joden zelf denken: zo erg is het niet, wat ons te wachten staat, ze hebben het toch dragelijk in Westerbork; het risico van onderduiken is dus onnodig’, redeneert hij verder. Opnieuw twijfelt hij echter, om te concluderen dat ‘de manier waarop nazi’s plachten te redeneren’ voor ‘normaal functionerende hersens niet te begrijpen’ is, ‘de aard van hun denkproces is ons totaal vreemd. Ligt hierin de oplossing besloten?’¹⁵³¹

In Westerbork werden de joden heen en weer geslingerd, tussen hoop en vrees, tussen de bijna onzichtbare Duitsers en het mensonwaardig barakkenbestaan, tussen de ‘correcte’ kampcommandant en het beestachtig transport, tussen meelevende marechaussees en zelfzuchtige boeren. In de oorlog konden zij (met uitzondering van de statenlozen) als Néderland (of Nederlandse), als bedreigde (mede)burger, nog niet denken in termen van een isolement van de rest van de bevolking, terwijl het proces van psychische en sociaalmaatschappelijke verwijdering tussen joden en niet-joden wel degelijk vanaf het

¹⁵²⁹ Walda, Van Weren, *Trompetist in Auschwitz*, 40.

¹⁵³⁰ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 98.

¹⁵³¹ *Ibid.*, 98-99.

moment dat de Duitsers Nederlands grondgebied bezetten, begonnen was. Pas na de oorlog werd reflectie op het proces van uitsluiting, op die (ook al voor de oorlog in essentie aanwezige) afstand tussen ‘wij’ en ‘zij’, mogelijk. ‘Dat was dus Westerbork’, herinnert Werner Löwenhardt zich. ‘Wat nu, hoe verder? Er was geen enkele manier om iets te weten te komen. Wij waren joden, bijeengedreven als vee, machteloos en zonder vooruitzichten; we konden alleen maar wachten op wat kwam. Met op elk kledingstuk dat sterretje met ‘jood’ kon je je niet eens meer Nederlander voelen. Je was gestigmatiseerd, hoorde er niet meer bij!’¹⁵³²

Dat is de tragedie van Westerbork. De distantie en kennis die men na de oorlog heeft, had in de oorlog wellicht het verschil kunnen maken tussen leven en dood. Misleiding, onzekerheid en onmiddellijke afhankelijkheid van de mensen, daders én omstanders, om hen heen maakten de keuzes – en wat waren de keuzes? – vreselijk moeilijk. En omdat iedere keuze de gruwelijkste consequenties had, is het niet zo vreemd dat auteurs in de herinnering Westerbork en haar daders grijpbaar proberen te maken, de misleiding een plek proberen te geven, en dat zij de lezer uitleg willen geven over hun eigen beweegredenen en handelwijzen.

¹⁵³² Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 57. Vergelijk Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 17, ‘still we did not realize the dangers of total isolation creeping up on us’, schrijft zij wanneer in 1941 steeds meer maatregelen tegen joden worden genomen.